Переклад Вадима та Нінелі Пащенків

1

Король наш Карл, Великий Імператор,
В Іспанії провоював сім років.
Весь край гірський він підкорив до моря
Фортеці непохитні впали швидко,
Ні міст, ні мурів не лишилось цілих.
Зосталась Сарагоса на горі лиш…
Там цар Марсілій, що не вірить в Бог
Шанує Аполліна й Магомета.
Та прийде час, і Бог його скарає.
Аой!

РАДА У МАРСІЛІЯ

2

Марсілій саме був у Сарагосі.
Пішов у сад під тінь дерев манливу.
І сів на трон лазурний; коло нього
Зібралося придворних тисяч двадцять.
До них звернувся з словом цар Марсілій:
"Біда прийшла в наш дім, сеньйори милі!
Правитель Франції-красуні Карл Великий
Прийшов наш край і нас завоювати.
Не маю вдосталь вояків могутніх,
Щоб дати відсіч ворогу лихому.
Порадьте ж ви, із маврів наймудріші,
Як врятуватись від ганьби та смерті?.."
Замислились невірні. Всюди тиша…
Озвався тільки Бланкандрін з Валь-Фонди.

3

Відомий Бланкандрін був серед маврів
Як мудрий чоловік, вояк відважний
І відданий царю порадник вправний.

"Відкиньте острах марний! — так сказав він, —
Присягу в дружбі й вірності ви дайте
Пихатому й погордливому Карлу.
Пішліть йому в дарунок псів мисливських,
Ведмедів, левів, сотень сім верблюдів
Та соколів із тисячу, а також
Із сріблом й злотом кілька сотень мулів
І з цінностями п'ятдесят возів ще,
Сплатити щоб військам своїм спромігся.
Аж надто довго розоряв він край наш,
Нехай тепер повернеться в свій Ахен.
Скажіть, що прийдете слідом відразу,
Аби у день святого Михаїла
В Христову віру перейти смиренно
И служити Карлу по добру й по честі.
А схоче він — залишим аманатів
І десять, двадцять — скільки зажадає,
Дамо дітей, дружин коханих наших.
На вірну смерть віддам я перший сина,
На чужині хай краще всі загинуть,
Ніж нам позбутись слави та маєтків
Або ж з торбиною піти по світу".
Аой!

4

"Правицею, — продовжив, — присягаюсь,
І бородою, що на грудь спадає,
Побачите — відразу франки підуть
І у французькі землі повернуться,
А там домівки рідні їх приваблять.
Приїде Карл у свій собор Ахенський,
В день Михаїла літургію справить,
Та час мине, а з ним і строк хрещення —
Від нас же слова-вістоньки немає.
Жахливий Карл у гніві та безжальний.

Заручників чекає смерть нагальна.
Але вже краще їм голів позбутись,
Ніж нам згубить Іспанію чарівну
И терпіти злидні та страшні нещастя".
"Хай буде так!" — кричить юрба невірних.

5

Марсілій вирішив зібрати раду.
Покликав Кларіна із Баласгета,
Естрамаріта, пера Евдропіна,
Прийшли і Бородань-Гарлан з Пріамом,
І Мачинер з Магеєм, рідним дядьком,
Також Джойнер, Мальб'єн Заморський
І Бланкандрін — десяток найхитріших.
Мету посольства цар їм розтлумачив:
"Сеньйори, тож негайно в путь до Карла,
Кордови стіни він піддав облозі.
Візьміть з собою кожний віть оливи
На знак смирення і покори серця.
Якщо замирите мене ви з Карлом,
Я в нагороду дам вам землі ленні
І срібла з золотом, добра досхочу!"
У відповідь: "Слова сеньйора слушні!"
Аой!

6

Закінчив цар Марсілій що нараду,
Віддав наказ васалам: "Йдіть негайно,
В руках несіть гілки оливи мирні
І королю мої слова промовте:
"Хай він простить, я Богом заклинаю,
Мене і маврів. Як скінчиться місяць,
Слідом прийду і тисячу баронів
И себе я передам в закон Христовий,
Служити вірно Карлу присягаюсь.

А схоче — то заручників зоставим!"
Промовив Бланкандрін: "Мир дуже гарний!;
Аой!

7

Звелів Марсілій десять білих мулів,
Що їх севільський цар послав в дарунок,
Вуздечками із золотом гнуздати,
Покласти сідла із срібла гнучкого.
Посланники на них всі посідали,
Тримає кожен гілочку оливи —
До Карла-короля попростували...
Від їх обману він не врятувався.
Аой!

ПОСОЛЬСТВО МАВРІВ

8

Великий Карл був радісний, веселий.
Кордова впала, вщент розбиті стіни,
На землю скинуті й фортечні башти...
Велику здобич вояки дістали,
Не зрахувать багатства, злота, срібла...
А в місті не лишилось сарацина,
Який не вбитий був чи не хрещений.
Величний Карл сидів в саду під тінню,
З ним граф Роланд і Олів'єр розумний,
Самсон вельможний з гордим Ансеїсом,
Джефрейт д'Анжу, прапороносець Карла,
Джерін з Джер'єром, нерозлучні друзі.
Крім них було ще вояків багато
Із Франції — всього п'ятнадцять тисяч.
На килимах шовкових влаштувались:
Там грають в кості, хто ж старіший віком
Чи розумніший — в шахи весь поринув.
А поруч юнаки меткі фехтують...

В тіні сосни, де зацвіта шипшина,
Сидить король у кріслі золотому,
Красуні —Франції правитель мудрий.
Вже сива голова, білобородий,
Осанка горда і велична врода,
Хто б не побачив, враз його пізнав би.
Посли ввійшли і Карла привітали,
Як вимагають честь того й закони.

9

Вклонився першим Бланкандрін й промовив:
"Хай береже тебе Господь Всевишній,
Пресвітлий Бог, якого ти шануєш!
Марсілій привітатись так велів нам:
Він розпитав знавців про віру вашу
И переконався — в ній лише спасіння!
Свої багатства він поділить з вами:
Відправить гончаків, ведмедів, левів,
Сімсот верблюдів, соколів мисливських,
Чотири сотні мулів з сріблом-злотом,
І з цінностями п'ятдесят возів ще,
Також бізанок щирозлотих безліч.
Тож з військом враз розрахуватись можна...
Вже надто довго ви у цьому краї,
До Франції час повертатись, в Ахен".
Зняв вгору руки славний Імператор,
Чоло схилив, замислився глибоко.
Аой!

10

Наш Імператор довго думав думу,
Бо не любив квапливих рішень, скорих —
Такий його незмінний мудрий звичай.
Та врешті очі звів, з лицем суворим,
На посланця і відповів неспішно:

"Що ж, непогані обіцяєш речі,
Та цар Марсілій — ворог мій заклятий!
Я чув слова. А де ж тоді порука
Його запевненням?" "Додати хочу! —
Мавр відповів. — Заручників охоче
Дамо: п'ятнадцять або двадцять діток.
На смерть готовий сина я послати,
Найблагороднішого з них, гадаю!
Коли ж повернешся у стольний Ахен,
В день Михаїла, що від вод рятує,
Слідом, як обіцяв, мій цар прибуде,
В тих джерелах, що Бог колись надав вам,
Святу він прийме християнську віру".
Карл відповів: "Він зможе ще спастися!"
Аой!

РАДА У КАРЛА ВЕЛИКОГО

11

Кінчався ясний день, вже вечоріло.
Посольських мулів Карл до ясел зразу ж
Звелів одвести. У саду затишнім
Він наказав поставити намет розкішний
І всіх послів до нього запросити,
Пажів дванадцять дав, щоб їм служити.
Посли проспали аж до сходу сонця.
Раніш за них прокинувсь Імператор,
Прослухав ранню службу, помолився.
Обрав затишне місце під сосною
І поскликав баронів на нараду,
Щоб справи не вершити без придворних.
Аой!

12

Замисливсь Імператор під сосною...
Барони всі зібрались на нараду:

Там був Одж'єр, Турпін-архієпископ,
Старий Річард з Анрі, своїм небожем,
І Ацелін, сміливий граф гасконський,
А з ним кузен Мілон, Тедбальт із Реймса.
Були там і Джер'єр з Джеріном, також
І граф Роланд з'явився, а з ним разом
Друг Олів'єр, шляхетний і відважний.
Зійшлось до тисячі мужів французьких,
Між ними й Ганелон, майбутній зрадник...
В недобрий час та рада відбулася.
Аой!

13

"Барони! — так звернувся Карл до франків. —
Марсілій вирядив до нас посольство.
Він обіцяє нам багатства незчисленні:
Надішле гончаків, ведмедів, левів,
Сімсот верблюдів, соколів мисливських
І сотні мулів з злотом сарацинським,
З коштовностями п'ятдесят возів ще.
Умова — нам до Франції вернутись.
А він, Марсілій, прийде сам до мене
І в Ахені спасе себе хрещенням,
А в ленний дар одержить володіння...
І все ж його думок таємних я не знаю..."
Відповіли барони: "Будьмо пильні!"
Аой!

14

Скінчив свою промову Імператор,
Роландові вона не до вподоби.
Підвівшися, він палко заперечив:
"Не можу я Марсілію повірить.
Сім довгих літ в Іспанії я б'юся.
Я підкорив вам Нобль разом з Комміблем,

Здобув Вальтерну, всю округу Піно,
Туделу й Балагер, іще Себілью.
Та сам Марсілій був завжди зрадливий.
Згадайте, надіслав п'ятнадцять маврів,
І кожний гілочку тримав оливи,
Словами тими ж нас вони дурили,
Порадились ви з франками відразу,
И вони ж підтримали вас, нерозумні,
Ви графів двох послали до поганця:
Один — Базан, а другий був Базилій...
їм голови відтяли близ Альтільї.
Я раджу: воювати слід із ними
І грізну рать вести на Сарагосу,
Облогу до взяття її тримайте,
Від помсти зраднику втекти не дайте!"
Аой!

15

Схилив чоло великий Імператор,
Куйовдить вуса, бороду рукою...
Не відповів ні слова він Роланду,
Мовчать й барони. Ганелон тут раптом
Підвівсь і Карлові сказав сміливо:
"Даремно вірите Ви божевільним,
Мені чи іншим. Слухається мудрий
Порад корисних. Цар Марсілій ладний
Кінчать війну і як васал покірний
Готовий в лен Іспанію прийнять, сумирний,
Як ми, вклонитися хресту Ісуса.
Хто ж радить відхилить заяву мирну,
Забув про смерть, яка на нас чекає.
Не слухайте порад, яких причина
Чванливість або гірше ще — безумство.
Володарю, керуйтесь власним глуздом!"
Аой!

ОБРАННЯ ПОСЛА ФРАНКІВ

16

Підвівся герцог Найм, він наймудріший,
Серед усіх придворних кращий радник,
І королю сказав: "Усі ми чули,
Що мовив Ганелон. Порада мудра!
її слід врахувати неодмінно!
Давно Марсілій зазнає поразок.
Захоплені його фортеці-замки,
А стіни їх балістами розбиті,
Вже спалені міста, війська побиті.
Тепер вже він у вас пощади просить,
Великий гріх нам більшого жадати.
До того ж цар заручників відрядить,
Давно вже слід війну скінчити довгу".
І франки хором: "Герцог каже правду!"
Аой!

17

"Сеньйори, в путь кого ж, — спитав володар, —
Відправимо послом до Сарагоси?"
І Найм сказав: "Дозвольте, я поїду,
Аиш дайте ваші жезл і рукавицю".
Промовив Карл: "Ви найцінніший радник.
І присягаюсь бородою з вусом,
Що не поїдете в дорогу дальню.
Тому сідайте, це монарша воля!"

18

"Кого ж послать? Скажіть мені, барони,
Нам до Марсілія у Сарагосу?"
Роланд підвівся: "Я давно готовий!"
"Не згодний з цим! — тут Олів'єр озвався, —
Занадто ви нестримані й гарячі.
Боюсь, посольство закінчиться лихом!

Поїду я, якщо король дозволить".
А Карл промовив: "Помовчіть обидва!
Ніхто з вас до невірних не поїде.
Бо знов я присягаюсь бородою,
Що не назву послом нікого з перів".
Сказав так Карл — запанувала тиша.

19

Та от поважно і Турпін із Реймса
Промовив: "Франків посилать не треба,
Вони воюють тут уже сім років
И доволі вже зазнали бід та горя.
Вручіть мені, сеньйоре, рукавицю,
Посольський жезл, поїду в Сарагосу
І висловлю цареві свою думку".
Розгніваний король сказав сердито:
"Мовчіть, Турпіне, і на килим сядьте,
И ні пари з вуст, аж поки не спитав вас!"
Аой!

20

"Сеньйори! — Карл промовив, — тож самі ви
Того з моїх баронів оберіте,
Хто передасть послання в Сарагосу".
Роланд озвавсь: "Хай Ганелон, вітчим мій!
Мудрішого барона ми не знайдем!"
Схвалили франки: "Справиться як слід він!"
Граф Ганелон наляканий був дуже,
У гніві скинув він куничу шубу,
Зоставсь на ньому лиш каптан шовковий.
Обличчя горде, променисті очі,
Могутня постать і широкі груди —
На нього задивилися присутні.
Роланду крикнув: "Звідки злість подібна?"
Відомо всім, безумцю, твій вітчим я,

На смерть мене ти шлеш до Сарагоси!
Якщо поможе Бог мені вернутись,
Тобі таку я помсту приготую,
Що до кінця життя ти не забудеш!"
Роланд всміхнувсь: "В тобі вирує гордість!
Всі знають, що погроз я не боюся,
Та посланцем повинен бути мудрий.
Якщо король накаже — сам поїду!"

21

Розлютувався Ганелон: "Поїдеш?
Ти не васал мені, я ж не сеньйор твій.
Готовий я дістатись Сарагоси
1 сповнити наказ суворий Карлів.
Я все зроблю, у разі ж небезпеки
Перетворю свій гнів великий в пекло!"
У відповідь Роланд лиш розсміявся.
Аой!

22

А Ганелон, почувши сміх Роланда,
Відчув страшну образу, біль у серці,
Що ледь не розірвалося від люті.
"Ненавиджу! — він скрикнув. — Через тебе
В краю чужім я маю смерть спіткати
Без каяття! Володарю могутній!
Готовий виконати ваш наказ негайно!

23

Що ж, маю я до Сарагоси їхать,
Хоч звідтіля ніхто ще не вертався.
Нагадую, що взяв сестру я вашу в жони
І в нас є син — красунь прегарний. Вірю,
Що Болдуїн мій буде лицар славний.
Я віддаю йому маєтки й землі.

Побачити його не доведеться!"
"Розніжились ви надто!" — Карл промовив, —
Хутчіш рушайте в путь, моє то слово!"

24

Король додав: "Наблизьтесь, Ганелоне,
Даю почесний жезл і рукавицю.
Ви чули: франки вас послом обрали".
І мовив граф: "Роланд у всьому винний!
Віднині ворогом його заклятим
Вважатиму. І другу Олів'єру,
І вашим перам, що Роланда люблять,
Усім їм, сіре, я кидаю виклик!"
Король сказав: "Занадто ви гнівливі!
То не Роландів — мій наказ іти вам!"
"Піти — піду, та на загибель вірну,
Як той Базан і брат його Базилій".
Аой!

25

Правицею подав Карл рукавицю,
Та Ганелон в думках ще був далеко,
И на землю рукавиця раптом впала.
"О, Боже правий! — франки закричали, —
Біду велику принесе посольство!"
Лиш буркнув граф: "Грядущий день покаже!"

26

"Тож відпустіть мене, — додав, — сеньйоре!
Якщо вже їхать, то не слід баритись".
Карл відповів: "Христос і я з тобою!"
Благословив посла знаменням Божим,
Затим вручив своє послання й жезл він.

27

Граф Ганелон, прийшовши до намету,
Почав спорядження військове брати:
Узяв з усіх найкращі лати й зброю,
До ніг він кріпить золоті остроги,
Оперезавсь і меч Морглейс повісив.
На скакуна Ташбруна сів поважно,
Тримав присішки дядько його Гвінмер.
Всі лицарі прощалися з сльозами
І говорили: "Горе вам, бароне!
Адже давно на службі в короля ви,
І завжди були вояком взірцевим.
Хто вас послом поїхати примусив?
Вас навіть Карл не зміг під захист взяти.
А граф Роланд не врахував, напевне,
Що рід ваш є такий шляхетний, знатний?"
Просили потім: "Нас візьміть з собою".
"Побійтесь Бога! — граф промовив, — ліпше
Помру один, аніж сміливців стільки!
Вертайтеся до Франції-красуні,
Мою дружину привітайте милу,
І пера Пінабела, побратима,
І Болдуїна, любого синочка,
Допоможіть йому, бо він сеньйор ваш".
А сам почав свій шлях до Сарагоси.
Аой!

ЗРАДА ГАНЕЛОНА

28

Мчить Ганелон під кронами оливок
І скоро наздогнав посольство маврів —
Тут Бланкандрін шпаркий рух уповільнив.
Розпочалась розмова хитромудра.
Вів Бланкандрін: "Ваш Карл — великий воїн.
Він захопив Калабрію та Пулью,

До Англії доплив солоним морем
И Петру святому дань платити змусив.
Чому ж на наших землях нас тривожить?"
Відмовив Ганелон: "Така вже вдача,
Ніхто йому не може суперечить".
Аой!

29

Знов Бланкандрін: "Які сміливі франки!
Та зло творять їх герцоги і графи,
Дають поради королю погані,
Згубити можуть і його, і інших".
А граф: "Я вартих осуду не знаю,
Окрім Роланда — діждеться безчестя.
Король сидів учора вранці в тіні,
До нього небіж підійшов у латах.
Під Каркассоном взяв багату здобич,
В руці тримав він яблуко рум'яне.
"Це, сіре, Вам, — сказав він дядьку, —
Всіх королів дарую Вам корони".
Оте зухвальство врешті його згубить,
Він з долею щодня недбало грає.
Якщо він вмре — в нас буде мир надійний".
Аой!

30

Продовжив Бланкандрін: "Роланд жорстокий,
Завоювати всі народи прагне,
Щоб Карл владикував у всьому світі.
Де сили ті, що звершать його плани?"
"То раті франків, — Ганелон промовив, —
За ним завжди вони ідуть з любов'ю,
А він дає шовки їм, злото й срібло,
А також мулів й скакунів, і зброю,
І Карл бере, чого душа бажає.

Він завоює землі всі до Сходу!"
Аой!

31

Так їхали мавр знатний з Ганелоном
І врешті присяглись взаємним словом
Зробити все, щоб знищити Роланда.
Так їхали дорогами й шляхами,
Під тисом в Сарагосі злізли з коней.
Стояло крісло під сосною в тіні,
Покрите все александрійським шовком.
Сидів на ньому володар іспанський,
Навколо нього двадцять тисяч маврів,
І жоден не промовив ані слова,
Цікаво надто всім почуть новини.
Тут Ганелон ввійшов із Бланкандріном.

32

Тримаючи за руку Ганелона,
Мавр до царя Марсілія наблизивсь.
"Хай Магомет і Аполлін, — він мовив, —
Боронять нашого царя довіку!
Ми Карлові послання передали.
Король же до небес зняв тільки руки
І Господа прославив у молитві.
Послав до нас вельможного барона,
Один він з наймогутніших у франків.
Хай скаже, що привіз — чи мир, чи війни".
Цар згодивсь: "Слухаймо посла від франків!"
Аой!

33

Промову Ганелон уже обдумав.
Почав він говорити вельми вміло,
Як той досвідчений трибун у спорах.

Звернувся до царя: "Господь спаси вас,
Пресвітлий Бог, благословенний й сущий!
Ось що звелів сказати Карл Великий:
Якщо ви приймете закон Христовий,
Він пів-Іспанії у лен віддасть вам.
Коли ж не згодні ви на цю угоду,
Вас візьмуть силою й ганебно, в путах,
В столицю нашу відвезуть, у Ахен,
І суд суворий вирок оголосить,
Ви в муках помрете, в ганьбі й безчесті".
Почувши це, Марсілій аж здригнувся.
В руці тримав він спис золотогострий,
Хотів посла ним вбить — та хтось завадив.
Аой!

34

Спотворив гнів Марсілія обличчя,
Він потрясає гнівно своїм списом.
Те бачить Ганелон й за меч схопився,
На палець витягнув його із піхов
І вигукнув: "Мій мече яснобарвний!
Поки зі мною при дворі царя ти,
Ніколи вже не скаже Карл Великий,
Що в самоті на чужині я згинув!
За це багато з вас заплатять кров'ю!"
Язичники кричать: "Не треба бійки!"

35

Угамували найзнатніші з маврів
Свого царя, щоб знову сів на трон він.
Халіф сказав: "Вчинили ви погано,
Загрожуючи списом вбити франка.
Слід спершу вислухать його уважно".
А Ганелон: "Переживу образу!
Проте все золото, що Бог послав нам,

І всі багатства вашої країни
Не змусять приховати слів напутніх,
Що передав мені король могутній
Для вас бо, вороже смертельний Карла!"
Тут граф свій плащ із соболів добірних,
Нашитих скрізь на шовк александрійський,
На землю кинув — Бланкандрін підняв враз,
Та граф меча тримав надалі міцно,
Його ефес стискав він щирозлотний.
Загомоніли маври: "От шляхетний лицар!"
Аой!

36

І знову Ганелон цареві каже
Наблизившись: "Ваш гнів даремний, сіре,
Бо Карл, володар Франції, вам радить
Прийняти віру у Христа правдиву
І пів-Іспанії у лен в дарунок,
А другу частку — небожу Роланду.
Чванливий, гордий буде ваш сусіда.
Якщо угода ця вам не підходить,
Карл прийде, Сарагосу всю обложить,
Вас візьмуть силоміць і добре зв'яжуть.
Вас одвезуть в його престольний Ахен,
Не посадовлять на парадних коней
Чи мулів, лошаків, щоб їхать верхи,
Вас кинуть на шкапину жалюгідну,
Судитимуть і одвезуть на плаху.
Ось те, що вам король звелів сказати".
І він подав листа в правицю мавра.

37

Від люті аж почервонів Марсілій,
Зламав печатку, віск на землю кинув.
Листа він розгорнув і промовляє:

"Землі французької володар грізний
Нагадує про біль свій і образу
За двох послів, Базилія й Базана,
Що стратив я на пагорбах Альтільї.
Якщо життя я хочу врятувати,
Потрібно видать дядечка — Халіфа,
Інакше Карл нашле на мене кару".
Скінчив Марсілій, син його озвався,
Звернувсь до батька: "Ганелон безумний,
Брехун і заслуговує на смерть він!
Віддай його, з ним швидко я покінчу!"
Це чує Ганелон, меча оголив
І притулився до сосни плечима.

УГОДА З МАРСІЛІЄМ

38

Прийшов до свого саду цар Марсілій,
Найродовитіші пішли з ним разом:
Вже посивілий Бланкандрін премудрий
Із принцем Джурфаленом, спадкоємцем,
Халіф — Марсілію і друг, і дядько.
Промовив Бланкандрін: "Покличте франка,
Він заприсягся нам допомагати".
Марсілій відмовляє: "Хай заходить!"
Мавр Ганелона взяв за руку праву
И привів його у царський сад до трону.
Підготували там безчесну зраду.
Аой!

39

"Мій любий Ганелоне, — цар промовив, —
Не знаючи, поквапився я надто
І в гніві намагавсь вас списом вдарить.
Я соболями оплачу помилку,
їх вартість — п'ятсот ліврів золотими,

Тож за образу щедрий дам я викуп!"
І Ганелон: "Від цього не відмовлюсь:
А за добро хай Бог і вам віддячить!"
Аой!

40

Марсілій знов: "Повірте, Ганелоне,
Що від душі вас хочу полюбити.
Мені кортить про Карла більш почути.
Минула його сила, він старий вже,
Подейкують, йому давно за двісті.
Він стільки вже пройшов країв чужинних
І стільки відбивав щитом ударів!
Скількох царів перетворив на злиднів!
Коли ж нарешті втомиться од битв цих?"
Посол сказав: "Адже він зовсім інший!
Його хто бачив, скаже неодмінно,
Що Імператор франків — справжній лицар!
Не зможу я його хвалити й славить,
Бо вище він і слави, і похвал всіх!
Про справжню сміліcть Карла хто розкаже?
Бог дав завзятості йому без міри!
Загину, та не обману довіри!"

41

А мавр своє: "Дивуюся я Карлу.
Він вже старий і сивий, як я знаю,
Йому давно вже двісті літ чи більше.
Скількох він втрат зазнав в борні невтомній,
І від мечів й списів поранень скільки!
Скількох царів перетворив на злиднів!
Коли же він утомиться від битв цих?"
"Цьому не буть, поки живий племінник.
Він кращий лицар в піднебеснім світі,
Його друг Олів'єр не гірший в битві,

Дванадцять перів, фаворитів Карла,
І двадцять тисяч франків — ар'єргард весь.
Спокійний Карл, нікого не боїться!"
Аой!

42

Невірний знов: "Для нас велике диво,
Що Карл Великий, вже старий і сивий,
І, як я знаю, має двісті років.
Завоював мечем країн він безліч!
А скільки був поранений списами!
І переміг в боях стількох царів він!
Коли ж нарешті втомиться од битв цих?"
І граф: "Поки живий Роланд — ніколи!
Подібного барона Схід не бачив.
Його друг Олів'єр не менш відважний.
Дванадцять перів, що їх Карл так любить,
І їх дружина — двадцять тисяч франків.
Король спокійний, ворог не страшний їм!"
Аой!

43

"Мій любий Ганелоне, — цар відмовив, —
У світі кращої немає раті;
Я маю вже чотири сотні тисяч,
Щоб битися із Карлом, з його військом".
Та заперечив граф: "Не зараз тільки,
Бо багатьох ви втратите невірних.
Облиште це безумство, будьте мудрі!
А Карлові скарбів пошліть ви стільки,
Щоб кожний з франків тільки здивувався.
Додайте ще заручників із двадцять.
Поверне Карл у Францію-красуню,
Позаду ж ар'єргард лишиться, мабуть,
З ним граф Роланд, племінник королівський

З відважним й мудрим Олів'єром разом.
Повірте, як помруть обидва графи,
Забуде Карл свою безмірну пиху
И навік бажання зникне з вами битись".
Аой!

44

"Мій милий Ганелоне, — цар промовив, —
Та як зробити, щоб Роланд загинув?"
І Ганелон: "Охоче дам пораду!
Дійшовши до Сізерського проходу,
Король поставить ззаду ар'єргард свій.
Його очолять граф Роланд пихатий
І Олів'єр, йому Карл дуже вірить.
Нашліть на них сто тисяч іновірців,
Нехай вони зав'яжуть першу битву,
Поранять і повтомлюють тих франків.
Не криюсь, ваші майже всі загинуть.
Та зразу ж друга рать у бій полине,
З обох цих битв Роланд живим не вийде.
Блискучий подвиг звершить ваше військо!
І ви не знатимете більше воєн.
Аой!

45

Хто переможе в тім бою Роланда,
Залишить тіло Карла без правиці.
Кістьми поляже краща рать його там,
Вовік вже не збере він грізні сили,
Іспанія гараздуватиме у мирі!"
Почув те цар, цілує Ганелона,
А потім наказав скарби принести.
Аой!

46

Марсілій мовив: "Нащо всі слова ці?
Довір'я нам взаємне необхідне.
Пообіцяйте смерть близьку Роланда,
Заприсягніть: він буде в ар'єргарді.
І я — мій Магомет мені поможе —
На бій, якщо його знайду, покличу!"
А Ганелон: "Готовий присягнути!"
І на святині він меча Морглейса
Присягу дав і зраду так засвідчив.
Аой!

47

Священне крісло там стояло з кості.
Звелів на нього цар покласти книгу
З законом Магомета й Тервагана.
На ній і присягнув володар маврів:
"Якщо знайду Роланда в ар'єргарді,
То подолаю відчайдушний спротив.
Зроблю усе можливе, й він загине!"
А граф додав: "Щасти угоді нашій!"
Аой!

ДАРИ ЗА ЗРАДУ

48

До них підходить Вальдабрун-язичник —
Марсілія колишній вихователь.
Люб'язно й щиро каже Ганелону:
"Прийміть мій меч, нема ні в кого краще,
Один держак — на тисячу мангонів:
Його дарую я заради дружби,
За допомогу у борні з Роландом,
Щоб ми знайшли його у ар'єргарді".
"Так буть за цим!" — тут Ганелон озвався.
Обійми, поцілунки в щоки, в губи.

49

Аж тут з'явився Кліморін-поганець.
З усмішкою звернувсь до Ганелона:
"Візьміть шолом мій, кращого немає.
На лобі вставлений гранат безцінний.
Допоможіть лиш покінчить з маркізом,
Порадьте засіб, як його збезчестить".
"Гаразд все буде!" — відповів граф-зрадник.
Обійми, поцілунки в щоки, в губи.
Аой!

50

Прийшла сама цариця Брамімонда.
"Я вас шаную, графе! — так сказала, —
Вас хвалить чоловік і всі придворні.
Прийміть ви для дружини два браслети
Із золота, гранатів й аметистів —
їх вартість вища за скарби всі Риму.
І Карл не бачив ще краси такої!"
І зрадник заховав браслети в чобіт.
Аой!

51

Позвав Марсілій скарбника Мальдюйта:
"Приготував ти подарунки Карлу?"
Той відповів: "Так, сіре, вже готові!
Сімсот верблюдів з золотом і сріблом
І двадцять найзнатніших аманатів".
Аой!

52

Поплескав по плечу цар Ганелона
И сказав: "Ти дуже мудрий і відважний!
В ім'я святого вашого закону
Не зрадь ти клятви даної довіку!

Скарбами я тебе осиплю вдосталь:
Дам десять мулів з золотом арабським
И щорічно надсилатиму по стільки ж.
Візьми ключі оці від Сарагоси
І передай дари всі Карлу зразу ж.
Якщо Роланд лишиться в ар'єргарді,
В лощині десь зустріну під горою.
Зітнемося тоді в смертельнім бої".
Промовив Ганелон: "Не гаймо часу!"
Сів на коня і рушив в путь зворотну.
Аой!

53

До володінь своїх підходив Імператор,
Неподалік від Гальни стан розбили.
Роланд здобув це місто, знищив стіни,
Зруйнованим стоятиме століття.
Король новин чекав од Ганелона,
Данину від Іспанії й уклону.
А на зорі, ледь ранок вже засяяв,
Граф Ганелон до табору під'їхав.
Аой!

54

Прокинувсь Імператор рано-вранці,
Прослухав ранню службу, помолився.
Перед наметом на траву зелену всівся.
Роланд і Олів'єр стояли поруч,
Поблизу Найм та інші всі барони.
І зрадник, Ганелон-клятвопорушник
Почав промову хитру та підступну.
Він королю: "Хай Бог вас зберігає!
Привіз я вам ключі від Сарагоси,
Скарби із ними величезні маврів,
Заручників ще двадцять родовитих.

Хоробрий цар Марсілій вас благає:
Не ганити його через Халіфа.
Я бачив військо майже в триста тисяч,
Споряджене в кольчуги і шоломи,
А на боку мечі червленозлоті.
На кораблі сідало із Халіфом,
Свій рідний край лишали, щоби тільки
їм не приймати віру християнську.
Та встигли пропливти лиш льє з чотири,
Як раптом налетіла буря з вітром
І потонули всі в морській пучині.
Якби Халіф не вмер, то був би поруч!
І будьте певні, сіре, цар невірних
Наздожене вас через місяць, скоро.
За вами йтиме він слідом неспішно
До Франції і прийме християнство.
З покорою васалом вашим стане,
Од вас же він одержить трон іспанський".
Король промовив: "Богові хвала вся!
Велика нагорода вас чекає!"
У війську франків звуки сурм лунають,
Сідлають коней і майно складають.
До Франції-красуні поспішають.
Аой!

55

Великий Карл Іспанію спустошив,
Фортеці потрощив, міста в руїнах.
Король віддав наказ бої кінчати,
До Франції-красуні поспішати.
Встромив вже хоругву Роланд у землю,
З вершини пагорба знялась до неба.
А франки поблизу свій стан розбили.
Долинами глибокими мчать маври,
В кольчугах, в обладунку бойовому,

В міцних шоломах, з гострими мечами,
З блискучими щитами і списами.
Серед високих гір сховались в хащах,
Чотири сотні тисяч у чеканні.
О Боже! Та ж цього не знають франки!
Аой!

СНОВИДІННЯ КАРЛА

56

Минув вже день, і ніч надходить швидко.
Король, могутній Карл, вже спочиває.
Сізерську браму бачить уві сні він:
Неначе ясеневий спис тримає,
Граф Ганелон цей раптом спис хапає,
Об землю вдарив, та з такою злістю,
Що лиш уламки полетіли в небо...
Карл спить так міцно, навіть не прокинувсь.

57

А після цього сну він бачить інший.
Вже Франція. Він в Ахенській каплиці.
Ведмідь зубами рве його правицю
И прокушує до кості плоть живую.
Та раптом з гір Арденнських барс страшенний
На груди кинувся, оскаженілий.
З палацу вибігає хірт проворний,
На допомогу Карлу мчить, стрибає,
Ведмедю вухо праве відгризає,
На смерть жорстоко б'ється з барсом хижим.
І франки гомонять: "Жахлива битва!"
Та переможець в битві невідомий...
А Карл так міцно спав, що й не прокинувсь.
Аой!

ДОРУЧЕННЯ РОЛАНДОВІ АР'ЄРГАРДУ

58

Минає ніч, ясна зоря вже сяє.
Мчить гордо перед військом Імператор,
А звуки тисяч сурм дзвінких лунають.
"Сеньйори, — Карл до вояків звернувся, —
Ущелин бачите вузькі проходи?
Хто захистить їх краще в ар'єргарді?"
Промовив Ганелон: "Роланд відважний,
Мій пасерб — найсміливіший з баронів".
Почув слова ці Карл, суворо глянув
І гримнув: "Справжній ви диявол з пекла,
Смертельна лють бушує в вашім серці.
Хто ж попереду піде в авангарді?"
І знову Ганелон: "Та Одж'єр-Данець,
Із цим ніхто не впорається краще!"

59

Почув розмову граф Роланд хоробрий
І мовив, як правдивий воїн-лицар:
"Вітчиме-сіре, дуже вдячний вам я,
Довірили мені весь ар'єргард ви.
І Карл, володар Франції всієї,
Не втратить скакунів, парадних коней
Чи лошаків і прудконогих мулів.
За віслюка чи навіть за шкапину
Мій меч примусить ворога сплатити".
А Ганелон сказав: "То так, я знаю".
Аой!

60

Роланд вже знав, що буде в ар'єргарді.
Він гнівно так звернувся до вітчима:
"Негіднику, падлюко худорідний!
Чи, думаєш, я рукавицю втрачу,

Як упустив свій жезл ти перед Карлом?"
Аой!

61

А Карлові Роланд сказав: "Сеньйоре,
Віддайте лук, що держите в руці ви.
Упевнений, що докорів не буде,
Не осоромлюся, як Ганелон зробив це —
Впустив жезла десницею своєю".
А Імператор голову похнюпив,
Куйовдить бороду і смика вуса,
Не стримавсь, раптом гірко так заплакав.

62

Підвівся тут і Найм, премудрий герцог,
Не бачив двір вірнішого васала.
Він королю сказав: "Ви добре чули,
Що граф Роланд у гніві справедливім.
Йому доручено йти з ар'єргардом,
І кращого не підібрать за нього.
То ж передайте лук йому з рук ваших,
Знайдіть людей йому на допомогу".
Віддав Карл лук, Роланд узяв достойно.

63

Звернувсь до нього славний Імператор:
"Небоже любий, вирішив віддати
Я в ар'єргард наш половину війська.
Тож бережіть, воно і вас врятує".
"Нічого з ним не буде, — граф запевнив, —
Скарає Бог, якщо свій рід знеславлю!
Я збережу хоробре військо франків.
Проходьте межигір'я без боязні,
Бо поки я живий, ваш шлях безпечний".

64

От граф Роланд на скакуна вже скочив,
А поруч з ним друг Олів'єр гарцює,
Також Джерін і граф старий Джер'єр,
Барон Отон і славний Берендж'єр,
Іще Самсон і Ансеїс шляхетний,
Івон, Іворій — короля любимці,
Старий Джерард де Руссільйон, за ними
Гасконський герцог Енджельєр сміливий.
"Клянусь, я з вами!" — закричав Турпін.
"І я!" — втрутився граф Готьє. — Роланд —
Господар мій, і з ним я нерозлучний!"
Весь ар'єргард підібраний був з друзів.
Аой!

МАРШ ВІЙСЬКА КАРЛА ДО ФРАНЦІЇ

65

Покликав граф Роланд Готьє де л'Ума:
"Візьміть ви тисячу з собою франків,
Займіть усі висоти і проходи,
Щоб ні душі король наш не утратив".
Аой!
Готьє сказав: "Зроблю все як годиться!"
Із тисячею лицарів добірних
Зайняв надійно пагорби й тіснини,
І що б не сталося — він не відступить,
А ворог на сімсот мечів натрапить.
Тим часом Альмаріс, владар Бельферни,
Вже готував Готьє жорстоку битву.
.....
Карл увійшов в тіснину Ронсевальську,
Барон Одж'єр був разом з авангардом,
Тож спереду загрози не боялись.
Роланд лишивсь, щоб захищать тил війська,
З ним Олів'єр, і всі дванадцять перів,

І двадцять тисяч юних мужніх франків.
І скоро бій! Хай Бог їм допоможе!
Про це лиш знає Ганелон зрадливий,
Та за мовчання він отримав плату.

66

Високі гори і похмурі доли,
Аиш чорні скелі і жахливі кручі.
А франки вдень ідуть насилу вгору,
На відстані в п'ятнадцять льє їх чути.
Коли Великої Землі дістались,
Гасконь узріли, землі їх сеньйора,
Свої феоди пригадали, житла,
А також милих дочок й жон шляхетних,
То не було такого, хто б не плакав.
Та найскорботніше король сумує —
Зостався небіж у іспанських долах.
І Карл не міг вже стримать сльози туги.
Аой!

67

Дванадцять перів на чужій землі,
А з ними — двадцять тисяч смілих франків,
Вони безстрашні й не бояться смерті.
Король вступає на французьку землю,
Лице ховає під плащем старанно.
Сідло в сідло з ним — герцог Найм премудрий.
"Що засмутило вас?" — питає Карла.
Обурився король: "Питання зайве.
Хіба причин немає сумувати?
Той Ганелон всю Францію погубить.
Вночі пророчий сон мені наснився:
Зламав руками спис мій граф на друзки —
Тож він послав у ар'єргард Роланда.
Мій небіж на чужій землі лишився,

Якщо його я втрачу — хто замінить?"
Аой!

ДВАНАДЦЯТЬ САРАЦИНСЬКИХ ПЕРІВ

68

Не може Карл Великий стримать сльози.
Сто тисяч франків засмутились також —
Уболівають за життя Роланда.
Негідний зрадник Ганелон запродав
Його царю невірних за дарунки:
Узяв він золото, парчу та срібло,
Коней та мулів, левів і верблюдів...
Марсілій наказав — прийшли васали:
Усі еміри, герцоги і графи,
Віконти, також діти знатних маврів,
В три дні прийшло чотириста їх тисяч.
Гримлять у Сарагосі тамбурини,
На вищій вежі — ідол Магомета,
Молитись йде до нього рід поганський.
А потім наче навіжені линуть
Через всі гори, землі та долини.
І раптом бачать франкові знамена.
То ар'єргард і з ним дванадцять перів.
На них чекає величезна битва.

69

От до Марсілія під'їхав небіж,
Він мула канчуком все підганяє,
І, посміхаючись до дядька, каже:
"Мій любий сіре, вам давно служу вже,
За вас прийняв багато ран й незгод я.
Вже стільки битв провів, був переможцем!
Мені даруйте перший бій з Роландом,
Його уб'ю своїм я гострим списом.
Якщо така є воля Магомета,

Я вижену з Іспанії всіх франків
Від Аспрійських ущелин до Дюрстану.
Карл втомиться, складуть і франки зброю,
Тоді не знатимете більше воєн".
Віддав Марсілій рукавицю мовчки.
Аой!

70

Взяв рукавицю Аельрот пихатий,
І гордо він звертається до дядька:
"Мій любий сіре, ваш дарунок цінний,
Та оберіть одинадцять баронів,
Дванадцятьох ми переможем перів".
Тут другий дядько — Фальзарон озвався
(Царю доводився він братом рідним):
"Племіннику мій любий, підем разом
На бойовище й розпочнемо битву.
Цей ар'єргард, частину війська Карла,
Упевнений, ми знищим дуже швидко!"
Аой!

71

Під'їхав збоку також Корсабліс,
Берберів цар, хитрішого не знайдеш,
А промовляв, як той васал покірний:
"Коли за вас б'ємося, страх далеко!"
Аж ось озвався і Мальпрім з Брігалю,
Він швидко біга, огира прудкіше,
І закричав цареві на весь голос:
"Я поведу загін свій в Ронсеваль,
Якщо знайду Роланда, то понищу!"

72

Був там також емір із Балагер,
Красивий, з ясним гордовитим зором,

Величний має вигляд на коні він.
Пишається озброєнням чудовим.
Його відвага всім давно відома.
Якби хрещений, був би справжній лицар!
Він до Марсілія звернувся гідно:
"Потішить хочу в Ронсевалі душу,
Роланда стріну — мертвим впасти змушу.
З ним Олів'єра, всіх дванадцять перів.
Загинуть франки в горі та безчесті.
Карл вже недужий і старий базіка,
Відмовиться від дальших битв із нами.
Збережемо Іспанії ми спокій!"
Марсілій-цар подякував привітно.
Аой!

73

Був там емір один, він з Моріани,
Підлішого ще не було в тім краї!
Перед царем почав він хизуватись:
"Я в Ронсеваль веду хоробре військо —
З щитами і списами тисяч двадцять.
Якщо Роланда стріну — буде мертвий.
Карл муситиме плакати довіку".
Аой!

74

Ще був Торджис сміливий з Тортелози,
Як ленний граф володарь цього міста.
Старий, непримиренний ворог франків.
Під'їхав він і приєднавсь до інших,
Сказав царю: "Марсілію, не бійтесь:
Наш Магомет здола Петра святого,
Моліться, й він дарує перемогу.
А я з Роландом стрінусь в Ронсевалі,
Не битиметься більше він вже далі!

Ось меч мій, довгий і прекрасний, гляньте,
Коли його схрещу із Дюрандалем,
Подивимось, який з них буде кращий!
Я франків військо розіб'ю дощенту.
І Карлові лишиться тільки сором.
Йому корону більше не носити!"

75

Вчинив великий шум цар Ескреміт,
Володар мавританський із Вальтерни.
Царю з юрби баронів закричав він:
"У Ронсевалі вб'ю французьку славу,
Знайду Роланда — голову зрубаю.
Так само ж Олів'єру, його другу,
Приречені усі дванадцять перів.
Загинуть франки, Франція спустіє,
А Карл нових васалів вже не знайде!"
Аой!

76

Ось ще один невірний, Есторгант,
І хитрий друг його Естрамаріт,
Обманщики зрадливі та лукаві.
Марсілій їх позвав: "Сюди, сеньйори!
Поїдете в міжгір'я Ронсеваль,
Там разом будем військом керувати!"
Вони відповіли: "До ваших послуг!
Ми атакуємо Роланда й Олів'єра,
Від смерті не втечуть дванадцять перів.
Мечі в нас гострі й дуже небезпечні,
Почервоніють від жаркої крові.
Помруть всі франки Карлові на сором,
Тобі ж Велику Землю подаруєм.
Тож поспішаймо, сіре, обіцяєм:
В полон ми візьмемо й самого Карла!"

77

Прибути встиг й сибільський Маргаріт,
Володар всіх земель аж до примор'я.
Улюбленець жінок, вродливий надто,
Побачивши його, красуні квітли,
І кожна посміхалась йому щиро.
Зразковий паладин був серед маврів!
З юрби соратників він виступає
И говорить королю: "Відкиньте острах!
У Ронсевалі я згублю Роланда,
Та й Олів'єр не зможе врятуватись,
Всім перам не лишитися живими.
Вдивіться в меч із золотим ефесом,
Його подарував емір із Пріма.
Клянусь, він скоро обагриться кров'ю,
Загинуть франки і знеславлять край свій,
А Карл сивобородий і старезний
Дні скінчить у скорботі й гніві темнім.
Ми Францію вже через рік захопим,
Розіб'ємо свій табір в Сен-Денізі!"
З тим цар невірних ввічливо вклонився.
Аой!

78

Тут виступив й Шернубль із Нуар-Валю.
Волосся майже до землі звисало,
Він для розваги часом з тягарем носився —
Той важчий, ніж чотири мули разом.
Прокляв Бог землю, на якій він виріс.
Не сяє сонце там, хліб не зростає,
Не йдуть дощі й роса не сміє впасти,
А все каміння чорне і похмуре,
Говорять, то диявола притулок.
Сказав Шернубль: "Мій вірний меч на боці,
Його у Ронсевалі вмию кров'ю.

Якщо Роланда на шляху зустріну,
Мені повірте, нападу відразу,
Своїм мечем здобуду Дюрандаль я.
Загинуть франки, Францію зруйнуєм!"
По цих словах дванадцять перів встали,
Були за ними вже сто тисяч маврів,
Усі бадьорі, всі в чеканні битви.
Зайшли в ялинник і готують зброю.

79

Наділи вже кольчуги сарацинські,
Що в більшості були з кілець потрійних,
Чудові шоломи із Сарагоси,
І віденські мечі булатні збоку,
Списи з Валенсії, щити червлені
І прапорці — червоні, білі, сині.
Зійшли із мулів і дорожних коней
І мчать на скакунах пліч-о-пліч в лавах.
День був ясний, мов жар, блищало сонце,
Спалахувала під промінням зброя,
І звуки сурм лунали над військами.
Далекий шум почули раптом франки,
А Олів'єр сказав: "Гадаю, друже,
Що скоро з маврами в нас буде битва!"
На те Роланд: "Пошли її нам, Боже!
То честь велика — битися за Карла,
Бо за сеньйора всяк васал повинен
Терпіти біль і спеку, рани й холод,
Віддати кров, саме життя із тілом,
А ворогів рубати без упину.
Ніхто щоб не ославив у піснях нас!
Неправий маврів бій, а франків — правий!
І приклад сам я вам подам належний!"
Аой!

ОЛІВ'ЄР ВИЯВЛЯЄ ВІЙСЬКО МАВРІВ

80

Граф Олів'єр на верх гори піднявся.
Праворуч глянув на зелені луки
И побачив всюди він війська невірних.
Покликав зразу граф Роланда-друга:
"З земель іспанських хмара на нас суне.
Шоломів полум'я, лат блискотіння.
Охопить франків гнів превеличезний,
Бо зрадник Ганелон доклав тут руку,
Це ж він пропонував у ар'єргард нас".
"Замовкни, Олів'єре, — відповів той, —
Забув? Це мій вітчим, ні слова більше!"

81

От Олів'єр зійшов на гору хутко,
Згори він бачить ціле царство маврів,
Як звідусіль йдуть лави сарацинів.
Шоломи світло ллють від злота, сяють,
Щити і лати сонце відбивають,
Загрозливо стирчать списи з стрічками.
Загони маврів важко полічити,
Силенна сила вояків на марші.
Тут стало моторошно Олів'єру.
Він поспіхом спускається до війська,
Прийшов до франків, розповів, що вгледів.

82

Сказав: "На нас йде сарацинів безліч,
Стількох відразу ще ніхто не бачив.
їх перед нами близько сотні тисяч.
В міцних кольчугах, шоломах блискучих,
Із довгими списами з гострим вістрям.
На нас чекає битва небувала.
Помилуй, Боже, франків, дай нам мужність

І твердість, ми непереможні в битві!"
Французи хором: "Втікачу — безчестя!
Помрем ми краще, та ніхто не зрадить!"
Аой!

ГОРДОТА РОЛАНДА

83

Тут Олів'єр додав: "Тьма-тьмуща маврів,
А наших вояків не так й багато.
Сурміть, Роланде-друже, в ріг негайно,
Почує Карл, повернеться із військом".
Та відповів Роланд: "Я не безумець,
Щоби зганьбити честь свою довіку.
Мій Дюрандаль завдасть страшних ударів
І до ефеса вщент заллється кров'ю.
Прийшли на лихо в бескеди ці маври
І, певний, всі приречені на смерть в них!"
Аой!

84

"Роланде, в Оліфант сурмити треба!
Почувши, Карл повернеться із військом,
З баронами на поміч поспішить нам!"
Роланд відповідав: "Хай Бог боронить,
Щоб я збезчестив весь свій рід шляхетний,
Красуню-Францію покрив безслав'ям!
Мій добрий меч на поясі висить ще,
І Дюрандаль завдасть страшних ударів,
Побачите його в крові багряній!
Собі на горе маври позбігались,
І запевняю — всі вони загинуть!"
Аой!

85

"Роланде, друже, в Оліфант сурміть вже!

Почує Карл, виходить він з тіснини.
Я запевняю, франки повернуться".
Та лицар відповів: "Хай Бог боронить,
Щоб хтось з людей сказав: Роланд злякався,
И від страху перед маврами сурмив він!
Не докорятиме ніхто із рідних.
Коли потраплю у велику битву,
То тисячу і ще сімсот смертельних
Завдам ударів, меч заллється кров'ю!
Хоробрі франки б'ються всі відважно!
Іспанські ж маври не втечуть од смерті".

86

А Олів'єр: "Не бачу в тім ганьби я.
Бо ж я розгледів військо сарацинів,
Вони покрили гори всі й долини,
Поля всі, бескеди і верховини.
Велика сила в цього плем'я маврів,
Йому протистоїть лиш жменька франків!"
"Тим більший запал! — граф відповідає. —
Хай Бог боронить з усіма святими,
Щоб через мене слава франків згасла!
То краще вмерти, ніж ганьбу стерпіти,
Бо за безстрашність Карл нас полюбляє".

87

Роланд відважний, мудрий Олів'єр,
Усім відомі доблестю своєю,
Озброєні, на коней посідали.
їм краще вмерти, ніж уникнуть битви.
Сміливі графи, а слова їх горді.
Зрадливі маври мчать на них із люттю.
І Олів'єр промовив: "Гляньте, друже,
Вони вже близько, Карл від нас далеко.
Коли б ви не відмовились сурмити,

Карл був би тут, і смерті б ми уникли.
Погляньте, серед гір й ущелин Аспри
Зостався франків ар'єргард скорботний.
Хто зараз в ньому — в інший не потрапить!"
Роланд сказав: "Не треба лихословить!
В переполох вдаватися не варто!
Ми залишились тут і не відступим,
Тож почнемо наш бій на лихо маврам!"
Аой!

88

Роланд побачив — битва неминуча,
Грізніший став за лева й леопарда.
Скликає франків, Олів'єру мовить:
"Мій друже, так не говоріть ніколи!
Довірив Імператор нам цих франків,
Зібрав найкращих цілих двадцять тисяч
І знає — боягузів тут не знайдеш.
За нашого сеньйора слід терпіти
Жорстокий холод і нестерпну спеку,
Віддати кров свою і тіло разом.
То бийте ж списом, я мечем дістану,
Дарунком Карла, славним Дюрандалем,
Якщо ж загину, той, хто його візьме,
Все ж скаже: "Меч шляхетного васала!"

89

З'явився і Турпін, архієпископ,
Коня острожить і злетів на пагорб,
Звернувсь до франків і запально мовив:
"Сеньйори, Карл нас залишив на варті,
За короля повинні ми померти
І ствердити святу Христову віру.
Ви знаєте, що зараз буде битва,
Бо перед нами лави сарацинів.

Моліться і просіть прощення в Бога.
А я земні гріхи всім відпускаю,
Блаженний мученик лиш той, хто згине,
Його душа спасіння знайде в Раї".
Зійшли всі з коней, на колінах франки.
Турпін благословив в ім'я Христове,
Замість покути ж наказав їм битись.

90

Звелись на ноги, помолившись ревно,
Гріхи замолені, спокійні душі франків.
Благословив Турпін їх хресним знаком,
На скакунах швидких вони вже в сідлах,
В надійному, міцному обладунку.
Завмерли вояки в чеканні битви.
Тут граф Роланд звернувсь до Олів'єра:
"Мій друже, правду ви пізнали вчасно,
Що Ганелон занапастив нас й зрадив,
Одержав гроші, золото, манаття.
За нас помститись має Імператор.
Марсілій-цар купив нас у злочинця,
Сквитаємо рахунок ми мечами!"
Аой!

91

Ось мчить Роланд іспанськими долами,
Під ним кінь Вельянтіф, прудкий, надійний,
І обладунок прикипів до тіла,
А лицар потрясає гострим списом,
І грізно вістря звернене до неба,
Лиш білий прапорець мигтить на ньому,
Вниз торочки спадають золотії.
Могутній стан, лице ясне й красиве.
За ним услід прямує друг незмінний
І франки всі — в надії на спасіння.

З завзяттям подививсь Роланд на маврів,
На франків — із захопленням й любов'ю.
До них звернувся він з привітним словом:
"Хід уповільніть краще ви, сеньйори,
Бо нехристі по смерть самі підійдуть!
Сьогодні буде здобич в нас багата,
Французькі владарі такої ще не мали!"
По цих словах дві раті в бій вступали.
Аой!

92

Сказав тут Олів'єр: "Не час базікать!
Не захотіли в Оліфант сурмити,
Тепер підтримки не чекать од Карла.
То не його провина, він не знає,
Та й іншим докорять не маєм права.
Вперед, барони, і назад ні кроку!
З ім'ям Господнім лиш про те турбуйтесь,
Щоб кращу відсіч сарацинам дати,
Могутніми ударами їх бити.
Не забувайте й бойовий клич Карла!"
Всі франки закричали "Монжуа!"
І хто почув цей поклик славнозвісний,
Пізнав, що значать доблесть і відвага.
З якою гордістю помчали франки!
Мій Боже! Шпорять коней, галопують!
І зараз вдарять — хто їх переможе?
Проте не налякали сарацинів.
І от впритул зійшлися франки й маври.

ПЕРША БИТВА. ПОРАЗКА МАВРІВ

93

Марсілія племінник Аельрот
Поперед війська їхав, хизувався
І франків всіх він лаяв без упину:

"Французькі пси зрадливі, бийтесь з нами,
Хто захищати мав вас, вас і зрадив.
Дурний король вас залишив в тіснині.
Красуня-Франція загубить славу,
А Карл Великий втратить праву руку".
Почув Роланд. Охоплений весь гнівом,
Коня острожить, підлетів, мов вітер,
І вмить завдав образнику удару.
Прошив йому і щит, і панцир списом,
Пробив він груди, кості потрощив всі,
Кістки хребта від м'язів відділились.
Своїм він списом вибив душу з тіла,
Удар могутній і коня поранив шию,
Від нього мавр в сідлі немов підскочив
І мертвий вже скотився враз на землю.
Роланд не стримавсь і сказав із люттю:
"То знай, мерзотнику, король не дурень,
И завжди для нього зрадник був огидний!
Він діяв мудро, коли нас залишив,
И сьогодні Франція не втратить слави!
Тож бийте, франки, перший бій за нами...
Неправий нехристь, наше діло праве!"
Аой!

94

От серед маврів герцог Фальзарон,
Він рідний брат Марсілію-цареві,
Владар земель Дафана й Авірона,
Підлішого поганця світ не бачив.
Мав широченний лоб, а між очима
Півліктя умістилося б чи більше.
Смерть небожа сприйняв як справжнє горе.
Він вистрибнув з юрби одним із перших
Із кличем войовничим сарацинським,
А потім вихвалятись став зухвало:

"Не бачити вам Франції-красуні!"
Розгнівався від слів тих Олів'єр.
Коня злотою шпорою острожить,
По-лицарськи миттєво мавра вдарив.
Він щит пробив, пошматував кольчугу,
Зі стрічкою заглибився спис в тіло,
З сідла удар смертельний вибив мавра.
Граф Олів'єр поглянув на бідаху,
До мертвого звернувся гордовито:
"Негіднику, погрози твої марні!
Рубайте, франки! Перемога наша!"
А потім крикнув "Монжуа!" — клич Карла.
Аой!

95

Ще цар один був — звали Корсаблісом,
З далекої берберської країни.
Скликає звідусіль він сарацинів:
"Ми зможем легко виграти цю битву,
Бо небагато франків залишилось,
їх можемо не брати до уваги,
А Карл не стане військо рятувати,
Сьогодні не уникнути їм смерті".
Дійшли слова його до вух Турпіна,
І сповнився той справедливим гнівом.
Коня погнав він шпорами злотими
І враз щосили Корсабліса вдарив.
Пробив він щит, пошматував враз панцир,
А величезний спис уп'явся в груди.
Удар могутній, мавр немов підскочив
І мертвим впав у куряву дорожню.
Турпін поглянув на недвижне тіло,
Сказав, звертаючись до нього гучно:
"Ти, нехристь підлий! Так брехать не можна!
Сеньйор наш Карл завжди нам допоможе,

Не звикли смілі франки утікати!
Зупинимо численне ваше військо
І знищимо всіх маврів до останку.
Тож бийте погань без наказу, франки!
А наш удар був перший, слава Богу!"
І знов лунає "Монжуа!" в долині.

96

Джерін Мальпріма із Брігаля вразив,
Динарія не вартий мавра щит був!
Вщент розкололась застібка з кришталю,
Шматки щита на землю полетіли,
А спис пробив ще і броню до плоті,
Ввійшов, як в масло, в груди сарацина.
Язичник впав з коня на землю зразу.
Його душею чорт вже володіє.
Аой!

97

Тим часом граф Джер'єр убив еміра.
Щит розтрощив йому, з ним лати,
А спис важкий у нутрощі ввійшов весь
І наскрізь пронизав він тіло мавра.
Удар страшний його далеко кинув.
І скрикнув Олів'єр: "Чудова битва!"

98

Самсон зустрів і вразив альмасура,
Розбивши щит червлений, весь у квітах,
Броня не стала спису на заваді:
Самсон пробив і серце, і легені.
Убив він мавра, горе його рідним.
Турпін сказав: "Оце удар барона!"

99

А Ансеїс пустив коня наметом,
Торджиса з Тортелози з ходу вдарив.
Розбив він щит під пряжкою злотою,
Пробив міцні подвійні лати мавра,
Встромив у тіло гостре вістря списа
І вдарив так, що вийшло вже із спини,
І хутко перекинувсь мавр на землю.
"Удар майстерний!" — мовив граф Роланд.

100

Бордоський граф, гасконець Енджельєр
Полишив поводи і мчить наметом —
Побачив Ескреміта із Вальтерни.
Щит розбиває вщент, що був на маврі,
Кольчуги комір розрива ударом
І поціляє в груди між плечима.
З сідла поганця вибиває мертвим,
А Енджельєр промовив: "Смерть усім вам!"
Аой!

101

Отон убив поганця Есторганта.
У щит його, весь шкірою покритий,
Ударив франк в червоно-білий розпис,
Пробив поверхню панцира стального,
Разюче вістря пронизало тіло.
Він скинув мертвого з коня баского,
А вслід сказав: "Тебе вже не врятують!"

102

А Берендж'єр зустрів Естрамаріта.
Розбив він списом щит, крицеві лати,
Могутній спис встромив у груди прямо,
І впав невірний серед тисяч маврів.

Вже із дванадцяти їх перів десять
Загинули. Лишилось тільки двоє:
Один Шернубль і другий Маргаріт.

103

Той Маргаріт був дуже мужній лицар,
Меткий, красивий, сильний і рішучий,
Коня острожить — і на Олів'єра.
Збив із щита верхівку золотую,
А спис міцний ледь в тіло не занурив.
Бог допоміг, і граф лишився цілим,
Той спис пройшов, ледь зачепивши панцир.
А Маргаріт притьма помчав до маврів
И засурмив в ріг, збираючи їх в лави.

104

А битва ширшає, стає лютіша,
Та граф Роланд у самім пеклі бою,
І поки служить спис — ним б'є завзято,
З п'ятнадцятим ударом все ж зламався...
Він витяг меч свій вірний, Дюрандаль,
Коня пришпорив і Шернубля вдарив.
Шолом він розрубав, де був карбункул,
І меч пройшов через волосся й лоба,
І між очима все розтяв обличчя,
Кольчугу білу з кілечок дрібненьких,
І тіло все від плеч і аж до стегон,
И сідло, що золотом блищало ясним.
І врешті перебив хребет конячий...
Обоє — кінь і вершник — мертві впали
В траву рясну й зелену серед луки.
А граф сказав: "Негіднику! Даремно
Прийшов! Твій Магомет не допоможе.
Злидняк подібний виграть бій не може!"

105

І знову мчить Роланд тим полем бою,
Блищить лиш Дюрандаль, що б'є й рубає,
Невірним справжню учинив він бойню.
О! бачили б, як ніс він смерть за смертю,
Як кров'ю заливав все поле брані.
По плечі у крові в Роланда руки,
Залиті нею панцир, кінська грива.
Не відстає і Олів'єр од нього.
Не можна ганити і інших перів,
Невтомно франки б'ються, січуть, нищать.
Вмирають маври, декотрі зомліли.
Кричить архієпископ: "Справи гарні!",
І "Монжуа!" — клич Карлів скрізь лунає.
Аой!

106

У січі лютій б'ється Олів'єр,
В руці тримає лиш уламок списа.
Щосили вдарив мавра Мальзарона.
Щит розтрощив, уквітчаний примхливо,
Ударом вибив лицар очі мавру,
І його мозок витік вниз на землю.
Убив Торджиса, потім Есторгуса,
А з ними і сімсот іще невірних.
Від списа ж лиш один кийок лишився.
Роланд спитав: "Мій друже, що ти робиш?
Навіщо палиця в бою такому?
Потрібні криця та міцне залізо.
А де ж твій меч, що зветься Альтеклер,
З ефесом золотим і кришталевим?"
"Він досі в піхвах, — каже друг, — добути
Не маю часу, треба ж бити маврів!"
Аой!

107

Сір Олів'єр нарешті вийняв меч свій,
Бо щойно нагадав Роланд про нього,
І показав, що значить гарна зброя.
Напав на мавра з Валь-Ферре, Джустена,
І голову йому розтяв враз навпіл,
А також тіло та броню красиву,
І все сідло із гаптуванням злотим,
И самий хребет арабського коня.
І мавр, і огир разом впали мертві.
Роланд сказав: "Ти брат мені віднині!
Такий удар оцінить Імператор!"
З усіх боків почулось: "Монжуа!"
Аой!

108

На скакуні Сорелі граф Джерін,
А друг його Джер'єр на Пассе-Церфі,
Пустили поводи, острожать коней
І налетіли на поганця Тімозеля.
Один ударив в щит, а другий — в панцир,
Пробили їх й зламали списи в тілі.
Мавр замертво упав на чорне поле.
З переказів нам точно не відомо,
Хто з них завдав смертельного удару.
Еспервеpіт там був, він син Бореля,
Його убив з Бордели Енджельєр.
Маг Сіглорель впав від руки Турпіна,
Той Сіглорель, який спустився в пекло,
Бо сам Юпітер допоміг чаклунством.
Турпін промовив: "Справжній він негідник!"
Роланд додав: "Скарали, побратиме!
Але ж який удар ще у Турпіна!"

109

Ставала все нещаднішою січа,
Лютують у бою і франки, й маври,
Одні безжально б'ють, ті відбивають.
Списів в уламках скільки, вмитих кров'ю!
Розірвані стрічки і стяги всюди!
А скільки франків з юністю розстались!
Вже не побачать матерів, дружин коханих
Та друзів, що в ущелинах чекають.
Аой!
.....
Великий Карл заплакав, засмутився.
Яка біда! Без допомоги військо!
То прислужився Ганелон зрадливий:
Продав у Сарагосі побратимів.
І вже тоді життя та честь він втратив,
А в Ахені засуджений на смерть був,
І не змогли від неї врятуватись
Всі його родичі — було їх тридцять.
Аой!

110

Кривавий бій ставав усе лютіший,
Роланд і Олів'єр б'ють безупинно,
Завдав Турпін вже тисячу ударів,
Не відстають від них і інші пери,
І дружно б'ються всі загони франків.
Вже сотні, тисячі загиблих маврів.
Живих же неминуча смерть чекає,
Хоробрі, боягузи — всі сконають.
Втрачають й франки кращих із баронів,
Батьків і рідних більше не побачать,
А також Карла, що чека в міжгір'ї.
У Франції ж лютують грізні сили:
Бушують грози, смерчі, лячні бурі,

Потоками ллють з градом й снігом зливи,
І блискавки б'ють раз за разом страшно.
Земля вже починає скрізь двигтіти —
Від церкви Сен-Мішель і аж до Сени,
Від гавані Віссант до Безансона.
Немає міст, де б мури не тріщали;
А ясний день враз огортає морок,
І світло лише в спалахах у небі.
Усіх жахають ці пророчі знаки,
Волають франки: "То кінець вже світу!"
"Це Судний день до нас прийшов нещадний!"
Але не відають гіркої правди —
То плаче вся природа за Роландом.

111

А франки б'ються мужньо і відважно,
І маври гинуть тисячами в лавах,
Із сотні тисяч зостається дві лиш.
Турпін сказав: "Як гарно б'ються франки!
У світі вояків немає кращих!
Записано в "Діяннях славних франків",
Що доблесних васалів має Карл наш".
Ідуть барони полем і шукають
Загиблих друзів, плачуть над тілами
І згадують їх родичів імення...
Та йшов Марсілій вже з новою раттю.

ДРУГА РАТЬ МАРСІЛІЯ. ЗАГИБЕЛЬ ФРАНКІВ

112

Марсілій військо вів уздовж долини,
Зібрав тепер він величезну силу
І поділив її колон на двадцять.
Виблискують щити, шоломи й лати,
Оздоблені коштовностями й злотом.
Сім тисяч труб невірних кличуть в битву,

Страшне оте гудіння чути всюди.
Роланд сказав: "Мій брате Олів'єре!
Послав на смерть нас Ганелон зрадливий,
Та зраду приховати неможливо,
За неї Карл призначить люту кару.
Попереду тяжка, жахлива битва,
Не бачили такої споконвіку.
Я буду битись Дюрандалем звично,
А ви, мій друже, Альтеклером дійте.
В стількох краях мечі були із нами,
А скільки битв ми ними вигравали!
Пісень ганебних ми не заслужили!"
Аой!

113

Марсілій бачить, що всі вбиті маври,
Наказує сурмити в роги й труби
І другу рать він сам веде у наступ.
Попереду гарцює мавр Абім,
Багато зла і злочинів він скоїв,
Найбільший був негідник серед маврів.
Абім не вірив в сина Прісно діви.
Увесь був чорний, мов із печі сажа,
І цінував він більше віроломство,
Ніж золото Галісії всієї.
Ніхто не бачив, щоб Абім всміхнувся,
Хоробрістю шаленою прославивсь.
За те його й любив Марсілій здавна
І доручив нести свій стяг з Драконом.
Турпін Абіма здалеку помітив,
Таких людей він люто ненавидів.
І поскакав, щоб розпочати герць свій,
А сам собі таке говорить стиха:
"Адже цей мавр — великий задавака,
Таких я не люблю! Іще й поганець!

То краще згину тут, мов неборака,
Ніж цей негідник житиме на світі!"
Аой!

114

Почав архієпископ бій негайно.
Під ним скакун, відбитий у Гроссаля,
Царя, якого в Данії здолав сам.
Кінь був рухливий і шпаркий напрочуд,
Міцні копита гарні, струнконогий,
Широкі груди, збоку ж сухорлявий,
Могутня спина й круп округлий з блиском,
Високий, білохвостий, жовтогривий,
Маленькі вуха, голова руда вся.
Нема коня, який би з ним зрівнявся.
Турпін його пришпорив й на Абіма
Напав, а той щитом прикрився вміло...
На тім щиті блищали й променіли
Коштовні аметисти, діаманти,
Карбункули і, наче кров, рубіни,
І всі в облямуванні золотому.
Його емір Галафр отримав як дарунок
Від сатани поблизу Валь-Метаса.
Та щит той і динара був не вартий —
Удар розбив його на друзки, й наскрізь
Турпінів спис пройшов через все тіло,
И Абім злетів з коня. Сказали франки:
"От справжній лицар! От архієпископ!
Він гідно береже свій хрест священний!"

115

Аж бачать франки, що невірних сили
Ізнову схили пагорбів покрили,
І кличуть Олів'єра і Роланда,
І перів всіх, аби допомогли їм.

До вояків звернувсь архієпископ:
"Сеньйори, ви лихі думки облиште!
Молю я Богом, не тікайте з битви,
Аби пісень про нас не склали кривдних!
Бо краща смерть для нас — в бою загинуть!
Так, скоро всі ми помремо тут разом,
Не будуть нас серед живих лічити.
Але я клятвено вам присягаюсь:
Для всіх для вас одкриють брами Раю,
З святими будете в розкішнім гаї".
Велика радість охопила франків,
Всі разом закричали: "Монжуа!"
Аой!

116

Був сарацин один із Сарагоси,
Володарем півміста він вважався
І звався Кліморін, і був безчесний.
Це він прийняв присягу Ганелона,
Подарував йому шолом з гранатом,
У губи цілував і клявся в дружбі.
"Я хочу, — похвалявся він, — зганьбити
Всю Францію й забрать корону Карла!"
Мавр на коні, що звався Барбамушем,
І мчав прудкіш, ніж ластівка чи сокіл.
Коня пришпорив і повіддя кинув,
І вдарив Енджельєра із Гасконі.
Не витримали щит й броня удару
І враз у тіло спис уп'явсь залізний,
А вістря гостре вийшло аж зі спини.
Удар страшний, барон упав вже мертвий.
І переможець крикнув: "Бийте франків!
Ламайте їхні лави, правовірні!"
У франків смуток: "Боже, він убитий!"

117

Звернувсь Роланд до Олів'єра гірко:
"Мій побратиме, Енджельєр загинув,
Немає вже відважного героя".
Граф відповів: "Хай Бог мені поможе!"
Острогами він скакуна вдаряє
І з Альтеклером, вщент залитим кров'ю,
На мавра кинувсь, з розмаху рубає,
А потім вдруге... Кліморін конає,
І демони схопили душу грішну.
Убив граф також герцога Алфайна
Та голову зрубав у Ескабаби.
З сідла сімох він вибив арабітів,
Які навряд чи зможуть далі битись.
Роланд сказав: "Мій побратим у гніві,
Примусить шанувать себе та франків!
За ці удари Карл нас більше любить!"
І крикнув голосно: "Рубайте їх, барони!"
Аой!

118

Та от з'явивсь язичник Вальдабрун,
Марсілія він родич й вихователь,
Виводив кораблів чотири сотні,
Усяк моряк хотів з ним вийти в море.
Колись Єрусалим здобув обманом,
Пограбував святий храм Соломона
І перед олтарем вбив патріарха.
Прийняв він схвально зраду Ганелона,
І надарив мечем, багатством добрим.
Кінь Вальдабруна звався Грамімондом.
Острожить мавр коня, той мчить галопом,
Не наздогнав його б і яструб в полі.
І мавр ударив герцога Самсона.
В тріски розбивши щит й розкішні лати,

Встромив у тіло списа аж до стрічки
І вбитого вже викинув з сідла він.
Гукає: "Перемога наша близько!"
Шепочуть франки: "Жаль який! Був лицар!"
Аой!

119

Великий смуток охопив Роланда,
Коли побачив мертвого Самсона.
Погнав коня до Вальдабруна-мавра,
В руці тримав свій меч дорогоцінний.
Язичника з плеча ударив гнівно.
Шолом із золотом й камінням цінним
Він навпіл розрубав, і лати з тілом,
Прикрашене сріблом сідло чудове,
Хребет коню зламав страшним ударом.
Убив обох, кляніть чи вихваляйте.
Сказали маври: "Це удар жорстокий!"
Роланд у відповідь: "Не те, що ваші!
Пиха у вас одна і злість шалена!"
Аой!

120

Був серед маврів з Африки прибулий,
Поганця син Малькуда — Малькідант.
На сонці обладунок золотавий
Його виблискував найяскравіше,
Під ним скакун рухливий Сотпердют,
З яким змагатись неможливо в бігу.
Мавр вдарив Ансеїса в центр щита,
Пробив червоні й сині візерунки,
Пошматував міцний із криці панцир,
Загнав він вістря з ратищем у тіло.
І граф помер, його життя скінчилось.
Сказали франки: "Вмер герой! Нещастя!"

121

На полі бою мчить архієпископ,
В житті своєму не справляв він меси,
Та в битвах з ним ніхто не міг зрівнятись.
Сказав поганцю: "Бог тебе скарає!
Убив того, по кому серце плаче!"
Острожить він коня і мчить на мавра,
Б'є Малькіданта в щит толедський влучно
И так сильно, що звалився той вже трупом.

122

Примчав іще Грандоній, він нащадок
Каппадокійського царя Капеля.
За бистротою кінь його Марморій
Змагатись міг хоч із летючим птахом.
Кидає поводи, коня острожить
І налітає, й б'є Джеріна з люттю.
Страшний удар пробив і щит, і лати,
І до стрічок уп'явся спис у тіло,
А лицар, мертвий вже, впав коло скелі.
Слідом за цим Грандоній вбив Джер'єра,
Незмінного супутника Джеріна,
А потім і Гюйона, Берендж'єра,
Останнім став Австорій, герцог можний,
Володар був Валер'ї та Вівера.
І він сконав, язичники ж радіють.
А франки тихо: "Скільки наших вбито!"

123

Роланд тримає меч, залитий кров'ю,
Він добре чує плач скорботний франків,
Біль крає серце, ледь не розриває.
Він крикнув мавру: "Бог за зло карає!
За смерть соратників тобі помщуся!"

І враз пустив коня у чвал нестримний,
Хто ж переможе? От вони зійшлися.

124

Гран доній був сміливий і шляхетний,
У битвах йшов вперед безстрашно перший.
З Роландом він ніколи не стрічався,
І хоч того ніколи ще не бачив,
Але пізнав відразу: стан могутній,
Постава й рухи горді, погляд гострий.
І раптом мавр відчув, що налякався...
Хотів втекти — даремно, бо вже пізно:
Роланд його ударив так потужно,
Що розрубав з наносником шолом весь,
І ніс, і рот, і щелепи з зубами,
І панцир з тілом до сідла самого,
Оздобленого золотом і сріблом,
И розсік хребет Марморія глибоко.
Сконали раз і назавжди обидва!
Іспанські нехристі кричать скорботно,
А франки горді: "Б'є наш лицар добре!"

125

Швидкий предивний бій кипить і далі.
Несамовито, з люттю б'ються франки,
Боки рубають, спини й руки маврів,
І через лати входить меч у тіло.
Потоки крові заливають трави,
Кричать невірні: "Вже не хочем слави!
О Франціє, хай Магомет скарає
Тебе і весь твій рід безстрашний вкупі!"
Марсілія тепер всі кличуть разом:
"Спіши, надай нам допомогу, царю!"

126

Триває бій, несамовита січа,
А лати вояків брудні від крові.
О, скільки мук побачиш там відразу,
І скільки мертвих, ран страшних й кривавих,
Один обличчям впав, а той на спину.
Не в силах витримати натиск маври
І з цього пекла починають бігти.
Завзято переслідують їх франки.
Аой!

127

Звернувся тут Роланд до Олів'єра:
"Мій друже, з вами ми одної думки.
Архієпископ дуже смілий лицар,
Немає кращого під небом ясним.
Він спритно б'ється і мечем, і списом!"
Той відповів: "Що ж, йдем мерщій на поміч!"
І знову в бій помчали побратими.
Удари скрізь, триває люта січа.
Багато християн на полі вбитих!..
Видовище жахливе — бій нещадний,
Блищать мечі Роланда й Олів'єра,
Архієпископ списом б'є не гірше.
Записано у хроніках й рескриптах,
Що перебили тьму вони невірних.
"Чотири тисячі!" — так свідчить Джеста.
Чотири наступи відбили франки,
Та п'ятий, лихо, став для них згубливим,
Всі полягли вони у Ронсевалі.
В живих лишилось шістдесят героїв.
За їх життя заплатять дорого невірні.
Аой!

ОЛІФАНТ КЛИЧЕ

128

Роланд побачив — втрати величезні,
И звернувся він до друга Олів'єра:
"Мій друже, бережи вас Бог, повсюди
Ми бачимо сміливців — друзів мертвих;
Як плакатиме Франція-красуня,
Коли дізнається про смерть баронів.
Чому ж, королю любий, ви не з нами?
Мій брате Олів'єре, що зробити,
Щоб сповістити короля про скруту?"
Той відповів: "Не знаю, що робити,
Та краще смерть, аніж безчестя наше!"
Аой!

129

Сказав Роланд: "Я засурмлю у ріг вже,
І Карл, який виходить з гір, почує.
Я певен, він поверне військо зразу".
А Олів'єр: "Великий буде сором
Для вас, а для батьків тяжка образа,
На все життя нестерпнеє безчестя.
Я радив вам — нічого не зробили!
Тепер вже я не дам своєї згоди.
Засурмите у ріг — то ви не лицар.
Адже залили вже ви кров'ю поле!"
Граф відповів: "Але ж я добре бився!"
Аой!

130

Сказав Роланд: "Жорстока наша битва,
Я засурмлю у ріг, нас Карл почує".
А Олів'єр: "Не лицарська то справа!
Коли я радив, ви не дослухались,
Якщо б був Карл, не правили б ми тризну,

То не його провина — смерть героїв".
І він продовжив: "Вам клянуся щиро,
На бороду свою: якщо побачу Альду,
Ніколи вам не спать в сестри обіймах!"
Аой!

131

Роланд спитав: "У чім причина гніву?"
У відповідь: "Ви винуватець всьому!
Розумна смілість — то не божевілля,
Обачність важливіша, ніж завзяття.
Згубила франків легковажність ваша!
Ніколи вже ми не послужим Карлу,
Послухали б мене, він був би з нами,
И напевно виграли б ми другу битву.
Марсілій був би вбитий чи в полоні.
Геройство ваше призвело до скрути,
І ви вже більше не підпора Карлу,
До Судного вже дня таких, як ви, не буде!
Ви помрете, а Франції — безчестя
І нашій дружбі край настав сьогодні.
До вечора обом нам не дожити!"
Аой!

132

Турпін, почувши їхню сварку зблизу,
Коня злотою шпорою стискає,
Впритул під'їхав і почав картати:
"Сеньйори, ви, Роланде, Олів'єре,
Ім'ям Господнім прошу не сваритись.
Що ж, Оліфант нас, звісно, не врятує,
Але було б все ж краще засурмити,
Щоб повернувсь король — заради помсти.
Хай не святкують перемогу маври!
Коли тут франки Карла з коней зійдуть,

Побачать нас, посічених і мертвих,
І в труни покладуть на спини мулів,
Оплачуть нас у горі та скорботі,
Всіх однесуть на цвинтар монастирський.
Нас не з'їдять тут пси, вовки чи вепрі".
Роланд промовив: "Правду ви сказали!"
Аой!

133

Роланд приклав до вуст свій ріг славетний
І засурмив, зібравши усі сили.
За тридцять льє ті звуки було чутно,
Через вершини гір пішло відлуння.
Карл та його барони їх почули,
Король сказав: "Там наші люди б'ються!"
Та відповів тут Ганелон підступний:
"Скажи це інший хто, сміялись б з нього!"
Аой!

134

І знов, вкладаючи нелюдську силу,
Роланд сурмить у Оліфант потужно.
Багряна кров вже на вустах з'явилась,
З натуги тріснули на скроні жили.
І Оліфант свій звук розніс далеко.
Карл, що долав тіснину, чує знову,
Почули також Найм та інші франки.
Король сказав: "То плаче ріг Роланда!
Даремно не сурмив би, там вже битва!"
Та мовив Ганелон: "Яка там битва!
Старим ви стали, посивіли зовсім,
А розмовляєте, немов дитина.
Тож знаєте, Роланд пихатий надто,
І диво, що Господь його ще терпить!
Він Нобль здобув без вашого наказу,

Йому назустріч маври вийшли зразу
І битись почали з Роландом бравим.
Щоб не лишить слідів тієї битви,
Він наказав добряче луг промити.
Заради зайця просурмить день цілий.
Та й зараз з перами жартує, звісно,
И доводить, що в бою не має рівних.
Що ж стоїмо? Хутчіш рушаймо далі!
Земля Велика ще від нас неблизько!!"
Аой!

135

Вуста Роланда вже залиті кров'ю,
І коло лоба з скронь вона стікає.
Та він долає муки й сурмить знову...
Ці звуки Карл почув та інші франки.
Сказав король: "Як довго ріг рокоче!"
І герцог Найм додав: "Роланд у скруті!
Там бій кипить. А хто доводить інше,
Той зрадник, хоче обдурить усіх нас.
Мерщій до зброї! Клич нехай лунає!
На поміч поспішим дружинам нашим!
Ви чуєте, як ріг Роланда стогне!"

136

Король звелів заграти в звучні сурми.
Зійшло все військо франків з коней, кожний
Вдяга шолом і панцир, меч бере свій
І щит міцний, і довгий спис надійний
З стрічками різних кольорів. Сідають
На коней бойових усі барони,
Острожать їх впродовж шляху в міжгір'ї
І лицар лицарю одне говорить:
"Хоча б застать Роланда нам живим ще,

Тоді разом би ми повоювали!"
Даремні сподівання! Надто пізно!

137

Зоря настала, сонце вже яскраве.
Під променями зброя блискотіла,
їх відбивали панцирі, шоломи
І розмальовані щити в узорах,
Списи та хоругви у позолоті.
В страшному гніві Імператор їхав,
І кожний франк в печалі був глибокій.
Та не було такого, щоб не плакав,
Бо всі боялись за життя Роланда.
Король звелів схопити Ганелона,
Призначив варту з кухарів походу.
Покликав старшого із них, Безгона:
"Це зрадник, наглядай за ним пильніше,
Він запродав мене і наше військо!"
Безгон, почувши це, покликав сотню
Своїх товаришів і розповів все.
А кухарі схопили Ганелона,
Висмикували бороду та вуса,
Дав стусанів йому по кілька кожний,
Та били ще різками і кийками,
Навісили міцний ланцюг на шию
І, мов ведмедя, обв'язали спритно.
Як дрантя купу, кинули на шкапу
І вартували до приходу Карла.
Аой!

138

Вершини гір похмурі й грізні, доли
Глибокі й темні, в них стрімкі потоки!
Попереду й позаду війська сурми,
Здається, відповідь шлють Оліфанту.

А Імператор в гніві мчить донизу,
За ним всі франки у журбі та тузі,
І жодного немає, хто б не плакав
І Бога не просив спасти Роланда,
Щоб вийти вкупі з ним на поле бою,
Відважно кинутись на сарацинів.
Та що з того? Даремні ці благання,
Роланда їм уже не врятувати.
Аой!

139

У горі Карл Великий мчить донизу,
І борода весь панцир закриває.
Барони безперервно шпорять коней,
Понятий кожен справедливим гнівом.
їм прикро, що Роланд, їх вождь хоробрий,
Без них жорстоко з бусурманом б'ється,
Якщо поранять графа, хто ж спасеться?
О Боже! Шістдесят із ним лишилось!
Король не мав героїв сміливіших!
Аой!

БИТВА ТРИВАЄ

140

Роланд глядить на гори й доли дальні
І бачить: скрізь тіла загиблих франків!
Не витримав і заридав він гірко:
"О Боже правий! Порятуй їх душі!
Введи їх в Рай і дай спочити в мирі!
А ви, померлі лицарі прекрасні!
Служили ви мені так довго й вірно!
А скільки Карлу ви земель завоювали!
Та зберегти не зміг вас Імператор.
Французька земле, мій чудовий краю,
В пустелю обернешся ти безкрайню!

Загибель лицарів — моя провина,
Не зміг їх захистити й врятувати.
Спаси їх, Боже, правдою святою!
Мій брате Олів'єре, я з тобою!
Якщо мене не вб'ють, загину з туги.
А зараз, друже, знову в січу — битись!"

141

І граф Роланд вернувсь на поле бою.
І знов рубає Дюрандалем лицар.
Розсік надвоє Дюпюї Фальдрона,
І ще двадцять чотири маври впали.
Ніколи граф ще так не прагнув помсти!
І як тікав од зграї псів той олень,
Так від Роланда маври рятувались.
Сказав архієпископ: "Гарно б'ється!
Лише в бою випробується лицар.
Хто носить зброю й на коні гарцює,
Той в битві має буть могутнім й гордим,
Інакше чотирьох деньє не вартий.
Тоді у монастир іде хай краще
Ченцем, щоб все життя за нас молитись".
Роланд же заклика: "Січіть нещадно!"
І знову франки кинулись у битву,
Та сили супротивників не рівні.

142

Не жде смільчак од ворога пощади,
Він бореться у битві до останку.
Так, мов леви, відважно бились франки.
Та мчить Марсілій, у бою завзятий,
На скакуні, якого звуть Ганьйоном.
Його острожить жорстко й б'є Бевона,
Володаря міст Бальни та Діжона.
Цар розбиває щит, трощить і панцир,

Спис в плоть ввійшов, і мертвим впав Бевон.
А потім цар убив Іворія з Івоном,
І після них Джерарда з Руссільйона.
Неподалік Роланд нестямно бився.
Він крикнув мавру: "Проклятий будь Богом!
Моїх поубивав жорстоко друзів!
Тепер за це сповна мені ти сплатиш
И дізнаєшся, чому так зветься меч мій!"
Граф підскакав, по-лицарськи ударив,
Вмить кисть правиці відрубав цареві.
Меч знову блиснув — голову русяву
Відсік його синочку Джурфалену.
Невірні закричали: "Магомете!
І всі боги! Допоможіть помститись!
Невтримних вояків король зоставив!
Скоріше згинуть, ніж залишать битву!"
А потім заволали: "Тож тікаймо!"
І всі сто тисяч враз порозбігались.
Даремно кликати — не повернути.
Аой!

143

Що ж далі? Адже цар Марсілій втік вже.
Халіф лишився — він цареві дядько,
Гармальї цар, Альферни й Карфагена,
А також проклятого краю ефіопів.
Його васали — чорношкіре плем'я,
В них величезний ніс, широкі вуха,
їх тисяч п'ятдесят та навіть більше.
Вони на конях, вигляд войовничий,
Над ними переможний клич лунає.
Роланд промовив: "Нас лишилось мало,
І вірна смерть витає за плечима.
Той зрадник, хто віддасть життя задаром!
Тож нищіть маврів гострими мечами,

Не на життя, на смерть ми маєм биться.
Коли примчить сеньйор наш Карл на поле,
Покараних в бою тут маврів знайде:
За франка — по п'ятнадцять душ невірних!
Карл нас благословлятиме за подвиг!"
Аой!

СМЕРТЬ ОЛІВ'ЄРА

144

Коли Роланд побачив рід триклятий,
Чорніший за чорнило густотемне,
В якого зуби лиш яскраво-білі,
То граф сказав: "Я відчуваю серцем,
Я знаю — помремо сьогодні в битві.
Тому даю наказ вам, франки, — бийте!"
А Олів'єр: "Неслава боягузам!"
І з цим всі франки кинулися в січу.

145

Невірні бачать — франків дуже мало,
Тож з пихою й полегшенням зітхнули:
"А справи Карла кепські!" — гомоніли.
Халіф усівся на руду кобилу,
Штрикнув нещадно шпорами злотими
І вдарив ззаду Олів'єра в спину.
Пошматував він панцир аж до тіла,
І вістря списа вийшло через груди.
А потім мовив: "Мій удар смертельний!
Погано Карл зробив, тут вас лишивши.
Завдав нам лиха, та хвальби не буде!
І мій удар — то помста за всіх наших!"

146

Граф Олів'єр відчув удар смертельний,
В руці тримав булатний Альтеклер.

В шолом, покритий злотом, гостроверхий,
Халіфа він щосили вдарив. Впали
Оздоблення коштовне і прикраси,
А голову розтяв аж до зубів він.
Страшний удар, Халіф не зойкнув навіть.
І граф сказав: "Будь проклятий, невірний!
Так, безперечно, Карл мене оплаче!
Але ж ти сам не зможеш в ріднім краї
Жоні хвалитись чи якійсь там дамі,
Що взяв у Карла хоч динар єдиний,
Завдав нам збитку, чи мені, чи франкам!"
И почав Роланда кликати на поміч.
Аой!

147

Відчув тут Олів'єр смертельну рану,
Та знав — для помсти мало часу має,
І з люттю кинувся в жорстоку січу,
Від списів та щитів тріски летіли,
А з ними руки, голови і плечі,
Хто бачив ту розправу з ворогами,
Як маври падали, розтяті навпіл,
Запам'ята назавжди переможця,
І не забуде бойовий клич Карла,
Дзвінкий, гучний крик графа "Монжуа!"
А потім він Роланда зве до себе:
"Мій побратиме, підійдіть-но швидше,
От-от моя кончина, слід прощатись!"
Аой!

148

Роланд в обличчя Олів'єра глянув,
Воно знекровлене, бліде й мертвотне,
Струмить червона цівка крові з тіла
И важкими краплями спада на землю.

Роланд сказав: "О Боже! Яке лихо!
Геройство ваше вас згубило, друже!
Таких відважних світ іще не бачив!
О горе! Франціє-красуне, зараз
Від тебе йдуть васали, слуги вірні,
Лишаєшся одна, осиротіла,
Страшне відчує Імператор горе..."
І знепритомнів, впав коню на шию.
Аой!

149

Роланд в сідлі, оговтався він врешті,
А Олів'єр, поранений смертельно,
Втрачає кров, в очах його мутніє,
І вже не бачить ні здаля, ні зблизька,
Де побратим, а де заклятий ворог.
І раптом він зіткнувся із Роланд ом,
Та, друга не впізнавши, в шолом вдарив.
Розсік аж до наносника надвоє,
Не зачепивши ледве лоба графа.
Здивовано Роланд на нього глянув
І з ніжністю й теплом спитав у друга:
"Мій побратиме, вдарили навмисне?
Це ж я, Роланд, люблю усім вас серцем.
Ніколи не було між нами звади".
"О друже, — каже той, — ваш голос чую,
Та вас не бачу. Присягаюсь Богом —
Невмисний мій удар, і я жалкую!"
Роланд сказав: "Він не пошкодив, брате,
Бог свідок, я простив удар ваш хибний!"
І друзі міцно й ніжно обнялися,
Простилися з любов'ю. Так розстались...

150

Граф Олів'єр відчув знемогу смертну.

Запали очі, розум помутився,
Нічого він не чує і не бачить,
Насилу спішився і ліг на землю,
Та раз за разом "Гріх тяжкий мій!" твердить.
З'єднав долоні рук, простяг до неба
І просить Бога, щоб послав до Раю.
Згадав і Карла, й Францію-красуню,
І друзів всіх, Роланда — найніжніше.
Зайшлось вже серце, голова схилилась,
І тіло випросталось нерухомо...
Так Олів'єр помер на полі брані.
І граф Роланд ридає невгамовно.
Не бачив світ сильнішої розпуки.

151

Роланд побачив — кращий друг впокоївсь,
Лежить ницьма, лицем уткнувся в землю.
Почав тужити граф над мертвим тілом:
"Мій друже!.. Ти себе згубив геройством.
Багато років був мені ти братом,
Один ми одному зла не робили.
Тепер ти мертвий — і життя немиле".
По цих словах граф знепритомнів знову.
Хоча сидів в сідлі на Вельянтіфі,
Та він не впав, бо золоті стремена
Тримали ноги міцно, він усидів.

ОСТАННІЙ БІЙ

152

Як тільки граф Роланд прийшов до тями,
Опам'ятався і навколо глянув,
То враз збагнув: загибель неминуча.
Він втратив військо, вояки всі мертві,
Окрім Турпіна і Готьє де л'Ума.
Готьє спустився щойно з гір тутешніх,

Де з маврами в тяжких боях він бився.
Та весь його загін був перебитий,
А сам він мусив утікти в долину
И тепер гукав Роланда на підмогу:
"Шляхетний сіре! Де ти, відгукнися!
З тобою, графе, всякий страх зникає.
Це я, Готьє, що Маельгуд полонив,
Старого й сивого Дроона небіж.
З'єднала нас відвага войовнича,
Та зараз щит мій луснув, спис зламався,
І панцир пошматований дощенту,
А тіло скрізь поранене списами.
Помру, а ворогам не дамсь задаром!"
Слова Готьє Роланд почув здалека,
Пришпорив скакуна і мчить до нього.
Аой!

153

Засмучений й розгніваний Роланд
Знов у бою, він б'є нещадно маврів,
Убив відразу двадцять тих невірних,
Готьє іще шістьох, п'ятьох Турпін сам.
Язичники кричать: "Жахливі вбивці!
Дивіться, щоб вони не повтікали!
Той боягуз, хто з ними не стинеться,
Той зрадник, хто полишить бойовище!"
Аунають кличі бойові невірних,
З усіх боків на франків нападають.
Аой!

154

Роланд уславивсь як славетний воїн,
Готьє де л'Ум також чудовий лицар,
Турпін й собі досвідчений рубака,
І жоден з них товариша не кине.

У самій гущі січі б'ють невірних.
Було там десять сотень піших маврів
И кіннотників ще понад сорок тисяч.
Бояться всі наблизитись до франків,
Лиш засипають стрілами й списами,
Дротами, піками та гарпунами.
Загинув першим втомлений Готьє.
Турпіну з Реймса щит пробили наскрізь,
Шолом розбитий, в голові вже рана,
Розтрощений і панцир, у дірках весь,
І враз вп'ялись стріли чотири в тіло.
Вже впав скакун, під ним списом убитий,
І чорна мить — впав сам архієпископ.
Аой!

155

Турпін відчув, що неміч наростає —
Стріли чотири ще стирчали в тілі —
Та, мужній воїн, швидко сам підвівся,
Роланда бачить — й поквапом до графа.
Сказав йому: "Я ще не вбитий! Лицар
Поки живий, не припиняє битись!"
І, вихопивши меч, Альмас булатний,
Завдав він тисячу страшних ударів.
Пізніше скаже Карл — Турпін бив влучно:
Лежало там чотири сотні маврів,
Поранені, розсічені надвоє,
А хто й з відрубаною головою...
Про це є в Джесті запис достовірний:
На полі брані був святий Егідій,
В Ааонському монастирі все описав він.
А хто того не знає — просто неук.

156

Як справжній лицар б'ється граф Роланд.

Та спекота, піт заливає тіло,
Страшенно голова болить, всю ломить:
Коли сурмив у ріг, порвав всі жили.
Проте він хоче знать, чи прийде Карл,
Взяв Оліфант, але сурмить так слабо.
Король завмер, послухав, тихо каже:
"Сеньйори, нам цей звук віщує горе.
Сьогодні небіж мій, Роланд, загине.
По звуках рога чую — смерть вже близько.
Не гайте часу, скакунів острожте!
Заграйте гучно в усі сурми війська!"
І враз відповіли всі сорок тисяч,
Ауна пішла по горах і в долинах.
Почули маври, переполошились,
Здійнявся гомін: "Карл вже повернувся!"

157

А потім крик: "Він зовсім од нас близько!
Ми чули звук французьких труб тривожний.
Як прийде Карл, то не минути кари!
Роланд живий — війна почнеться знову,
Ми втратимо Іспанію, весь край наш!"
Із війська відібрали щонайкращих
Чотири сотні вояків в шоломах.
Смерть несучи, вони мчать на Роланда.
Що ж, є робота для меча героя.
Аой!

158

Коли Роланд побачив наступ вражий,
Відчув він силу, гордість і відвагу.
Поки живий, завзято буде битись.
Сів на коня, прудкого Вельянтіфа,
Ударив острогами золотими
І кинувсь в саму гущу сарацинів.

Слідом за ним з мечем архієпископ.
А маври закричали: "Всі рятуйтесь!
Король могутній повернувсь, тікайте!
Французькі сурми близько вже лунають!"

159

Ніколи граф Роланд не міг терпіти
Пихатих гордіїв, страхополохів
І зрадників, злостивих і негідних.
Сказав архієпископу Турпіну:
"Ви піший, сіре, на коні сиджу я,
Але залишусь з вами, вас не кину,
Поділимо і радості, і горе.
Ніколи й ні для кого вас не зраджу.
А за наскок віддячим бусурманам
І нагадаймо вдари Дюрандаля!"
Турпін: "До бою, хай тремтять невірні!
А прийде Карл, то він за нас помститься!"

160

Волають маври: "Горе нам, нещасним!
Для нас цей день став днем страшної згуби,
Ми втратили всіх перів і сеньйорів,
А Карл з великим військом повернувся.
Ми чуєм звук французьких сурем ясний,
Та поклик "Монжуа!" іще гучніший.
І граф Роланд подвоїв наче сили,
Ніхто його перебороть не зможе!
Ще спробуймо поцілить — і облишмо!"
Так і зробили. Враз дроти летючі
Посипались, списи і піки, стріли
Пошматували панцир, щит пробили,
Та жодне вістря шкіру не прошило.
А Вельянтіф отримав ран зо тридцять,
І врешті замертво він впав під графом.

Та сарацини врозтіч, а на полі
Зоставсь один Роланд. Один, самітній...
Аой!

161

Тікають маври до країв іспанських,
їх переповнює шалена злоба.
А граф Роланд не може гнатись слідом,
Бо втратив Вельянтіфа-скакуна він,
І мусить відтепер боротись піший.
Тож поспішив допомогти Турпіну.
Граф відстібнув реміння у шолома,
А потім зняв білястий легкий панцир,
Мечем розрізав одяг на Турпіні,
Клаптями з нього закриває рани,
А потім притулив до своїх грудей,
Поклав легенько на траву зелену
І лагідно сказав: "Шляхетний друже!
Дозвольте борг мені сплатить останній.
Всі друзі, що були нам любі, вбиті,
Та ми не можемо їх так лишити.
Піду на розшуки і всіх знайду я,
А потім поруч покладу любовно".
Турпін сказав: "Ідіть і повертайтесь!
Хвалити Бога, поле бою наше!"

ПРОЩАННЯ РОЛАНДА З ДРУЗЯМИ

162

Роланд пішов. Поволі він обходить,
Обшукує і схили гір, і доли.
Знайшов Джеріна, з ним лежав Джер'єр,
А потім Берендж'єра і Отона,
Пізніше — Ансеїса і Самсона,
І сивого Джерарда з Руссільйона.
Усіх їх граф по черзі брав на руки

І ніс туди, де був архієпископ.
Там обережно клав їх коло нього.
Турпін не міг утримати ридання,
До неба руки зняв, благословив героїв
И сказав: "Дістали славу ви стражданням!
Спаси, о Боже, душі цих сміливців!
Відкрий для них ти вхід у Рай квітучий.
И на мене смерть чатує неминуча,
Вже не побачу короля ніколи!"

163

І знову йде Роланд, шукає в долах,
Побачив врешті тіло Олів'єра,
Притиснув друга він до серця міцно,
Приніс, поклав на щит його до інших.
Турпін небіжчика благословляє,
А біль і жалість серце їх стискає.
І каже граф Роланд: "Мій Олів'єре,
Ви графа син, достойного Реньєра,
Що марку мав аж до долин Рив'єри.
Та в жоднім краї лицаря не знайдеш,
За вас відважнішого, хто б так добре
В бою трощив щити, списи на тріски,
Вірнішого для друзів побратима
І ворога лютішого злочинству".

164

Знов подививсь Роланд на мертвих перів,
На Олів'єра, друга дорогого,
И від жалю в серці знов заплакав гірко.
Обличчя в нього зовсім побіліло.
Біль став такий великий, що не встояв
І впав на землю зовсім непритомний.
Турпін сказав: "Як гірко граф сумує!"

165

Турпін побачив, що Роланд зомлілий,
І огорнув його сум превеликий.
Рукою Оліфант важкий намацав.
У Ронсевалі річка є бурхлива,
Пішов туди по воду для Роланда.
Іде, хитаючись, ледь тягне ноги,
Та сил немає вже, охляв він зовсім,
Багато крові втратив од поранень.
Та не спромігся подолать й арпана,
Як серце враз зайшлось, упав він навзнак,
І передсмертні муки почалися.

166

Коли Роланд нарешті опритомнів,
Підвівсь, хоча ще біль не вгамувався,
Він кинув бистрий погляд навкруг себе.
Побачив — недалеко від баронів,
На мураві лежить прелат шляхетний,
Архієпископ, Господа посланник.
Ще кається в гріхах, підводить очі,
До неба простяга покірно руки
І просить, щоб Господь дав місце в Раї.
Так вмер Турпін, васал і радник Карла.
Своїми подвигами й молитвами
Здобув він славу ворога невірних...
Хай Бог пошле йому благословення!
Аой!

167

Побачив на землі Роланд Турпіна:
Вивалюються нутрощі із тіла,
І на чоло височується мозок...
Прекрасні білі та могутні руки
Схрестив тоді Роланд йому на грудях,

Оплакав вголос смерть, як роблять рідні:
"Прелате! Благородний лицар франкський!
Благаю Небо вас прийнять до себе,
Бо краще Богу не служив ніхто з нас.
З часів Апостолів світ ще не бачив
Такого оборонця християнства,
Натхненного, пекучого пророка!
Хай Бог душі його пошле блаженство
И відкриє перед нею брами Раю!"

СМЕРТЬ РОЛАНДА

168

Та й сам Роланд відчув: кончина близько,
Бо з вух у нього витікає мозок.
Він молить Господа за душі перів,
А Гавриїла-ангела — за себе.
І Оліфант, і Дюрандаль взяв звично,
Бо саме так вмирає лицар справжній, —
Зайшов углиб землі іспанських маврів
На відстань льоту стріл із арбалета.
Росли два дерева на пагорбі, а поруч
Чотири глиби височіли мармурові.
Роланд там впав на мураву зелену
І знепритомнів. Смерть була вже поруч.

169

Між гір крутих, серед дерев високих
Блищать чотири глиби мармурові.
Зомлілий граф лежить в траві шовковій.
За ним давно вже сарацин пильнує,
Посеред тіл валявсь, прикинувсь мертвим,
Замазав кров'ю тіло та обличчя;
Аж ось підвівсь на ноги, підбігає.
Він був красивий, мужній і кремезний,
Та повен люті і жаги до вбивства.

Схопив меча, Роланда пхнув ногою
І закричав: "Здолав небожа Карла!
А Дюрандаль візьму в краї арабські!"
Коли він так волав, граф опритомнів.

170

Роланд відчув — меча хтось забирає.
Отямився, розплющив очі й каже:
"Здається, злодію, ти не із наших!"
В руці тримав, як завжди, Оліфант.
В шолом ударив, вкритий злотом щирим,
Розбив його, а з ним розтяв і череп,
І очі геть полізли в мавра з лоба.
Той мертвий впав як стій до ніг Роланда.
А граф сказав: "Падлюко, ти зухвало
Присікатись до мене намірявся.
Будь-хто, почувши це, сказав би — дурень!
Жаль, ріг мій посередині аж тріснув,
Повипадали золото й каміння".

171

Відчув Роланд — пітьма вкриває очі.
Підвівсь на ноги і стоїть насилу,
Сірішає знекровлене обличчя.
А перед ним лиш темно-сіра скеля.
Він десять раз мечем ударив гнівно,
Та сталь дзвенить, щербин немає навіть.
Сказав: "Допоможи, Свята Маріє!
О мій чудовий Дюрандале! Горе!
Ми маємо розстатись! Не загострю
Тебе я більше! Скільки битв позаду!
А скільки володінь завоювали,
І Карл — сивобородий їх володар.
Ти не служив ніколи боягузу —

Належав ти шляхетному барону,
Таких у вільній Франції не буде!"

172

І знов Роланд масив б'є мармуровий.
Сталь не розбити, не зігнуть — дзвенить лиш.
Побачив граф: не може меч зламати,
Оплакувати став його майбутнє:
"О Дюрандале! Ти ясний, блискучий!
Як ти палаєш барвами під сонцем!
Коли був Карл в долині Моріанській,
То ангела Господь послав до нього
З наказом меч віддати капітану.
З усіх мене обрав король шляхетний.
З тобою Мен і Пуату здобувши,
Я підкорив Анжуйський лен з Бретанню,
Узяв також Прованс і Аквітанію,
Нормандію, країну волелюбну,
А потім вже Романью і Ломбардію;
Скорив також баварців і всіх фландрів,
Здалися нам болгари і поляки,
Константинополь сам скорився Карлу,
Який тоді вже правив краєм саксів.
Валлійців підкорили й всю Ірландію,
І Англію, а потім і Шотландію...
Та скільки ще земель й держав взяли ми,
Що ними править Карл сивобородий!
Тому за тебе вболіваю дуже,
Нізащо не віддам невірним, друже.
О Господи, не дай безчестя франкам!"

173

Роланд все б'є ту брилу темно-сіру.
Вже вдарив безліч раз, та все даремно.
Сталь лиш дзвенить — ані щербин, ні тріщин,

Клинок зі свистом вгору підлітає.
Переконався граф: йому несила,
І знов оплакує меча він долю:
"О Дюрандале! Ти краса й святиня!
Ховаєш в золотій ти рукояті
Нетлінні мощі: зуб Петра й священну
Василія святого кров, волосся
Дениса пресвятого і уривок
З одежі Пріснодіви! Неможливо,
Щоб нехристі тобою володіли,
Аиш християнам ти служити маєш!
Тобою підкорив великі землі,
Якими править Карл сивобородий —
Могутнім став із ними він й багатим.
О Небо, меч не дай в безчесні руки!"

174

Роланд відчув, що смерть вже зовсім близько,
Вона іде від голови до серця.
У тінь сосни високої лягає
Він долілиць, в траву зелену й ніжну,
Підклав під себе меч і Оліфант свій,
Звернув обличчя до землі невірних.
Аби відразу стало зрозуміло
І Карлові, і лицарям-баронам,
Що він, Роланд, помер як переможець.
Відпущення гріхів у Бога просить
И до Неба рукавицю простягає.
Аой!

175

Граф розумів — життя його скінчилось...
На пагорбі лежить лицем до маврів,
Рукою в груди б'є слабкою мляво:
"О Боже, дай моїм гріхам прощення,

Великим і малим від дня появи
Мене на світ і до самої смерті".
Знов простяга до Бога рукавицю:
Небесні ангели летять до нього.
Аой!

176

Роланд лежить зомлілий під сосною,
Лицем у бік країв іспанських дальніх.
Спливло багато спогадів яскравих:
Численні землі, всі мечем узяті,
Красуня-Франція, рідня привітна,
І Карл Великий, володар і вчитель...
Від згадок цих не стримав сліз небога,
Важких зітхань... Та не забув й про себе,
Бо визнає свій гріх, блага прощення в Бога:
"Отець небесний, ти брехні не знаєш!
Ти вивів з мертвих Аазаря святого,
Ти Даниїла спас від лютих левів,
Врятуй мене од мук, страждань посмертних
За ті гріхи, що їх в житті накоїв!"
Він простягнув до Бога рукавицю,
І Гавриїл прийняв її ласкаво...
Роланд, на груди голову схиливши,
Схрестивши руки, смерті ждав покірно.
І Бог послав до нього херувимів.
Злетіли з Неба Рафаїл-заступник
І Михаїл, потвор злих переможець,
І сам архангел Гавриїл святійший...
Віднесли душу графа в Райські кущі!

ПЛАЧ ФРАНКІВ І ПОЧАТОК ПОМСТИ

177

Роланд помер. Душа його на Небі.
Нарешті Карл прибув до Ронсевалю.

Усі стежки та тропи, всі доріжки,
Всі галяви, поляни і простори
Завалені тілами франків й маврів.
"Де ви, небоже милий? — Карл гукає. —
А де архієпископ? Олів'єр де?
Де ви, Джеріне, й друг Джер'єр ваш любий?
Де ви, Отон з сміливим Берендж'єром?
Івон з Іворієм, яких любив я?
Що сталося з гасконцем Енджельєром?
А з герцогом Самсоном, Ансеїсом?
І де старий Джерард із Руссільйона?
Де ви, мої дванадцять кращих перів?"
Та марно кликати. Навкруг лиш тиша.
"О Боже! — мовив Карл. — Тож недаремно
Передчував я лихо! Чом спізнився?"
Рве сиву бороду в жорстокім гніві,
Ридає гірко, з ним усі барони,
І двадцять тисяч падають зомлілі,
Найбільше ж тужить герцог Найм старезний.

178

І не було там лицаря, барона,
Який не лив би сліз гірких од жалю
За сином любим, братом чи небожем,
За друзями чи за васалом можним.
Багато з них попадали, обмерлі,
Один лиш герцог Найм тверезо мислив,
Розважливо до Карла він звернувся:
"Он, сіре, гляньте, у двох льє приблизно
Великий шлях, де курява, мов хмара,
Там раті йдуть поганців нечестивих.
Вперед! І помстимось за наше горе!"
"Як вже далеко! — каже Карл. — О Боже!
Честь поверни! Бо Франція-красуня
Свої вже втратила найкращі квіти!"

Він наказав Джебоїну з О доном,
Тедбальту з Реймса, графові Мілону:
"Пильнуйте поле бою, доли, гори,
А мертвих залишіть, як і лежали,
Щоб хижаки й леви їх не зжирали,
А джури й челядь щоб не обкрадали.
І взагалі ніхто хай не підходить
До дня, коли Бог дасть сюди вернутись".
З пошаною відповіли барони:
"Наш любий Імператоре, все зробим!"
На варті тисяча бійців зосталась.
Аой!

179

Король звелів у сурми всі заграти,
Очолив сам, відважний, грізне військо.
Знайшли сліди іспанців франки швидко
І кинулись в погоню незабарно.
Коли король побачив, що вже вечір,
Зійшов він на лужку в траву зелену,
Простерся на землі, почав просити
У Бога, щоб затримав біг світила,
Аби тривав ще день, ніч скоротилась.
З'явився ангел, Карла покровитель
І передав високе повеління:
"Бог знає, Франції синів ти втратив!
Скачи-но, Карле, дня тобі достатньо,
Аби злочинному помститись роду!"
По цих словах король в сідло ускочив.
Аой!

180

Для Карла Бог явив велике чудо,
Бо сонце залишилося на місці.
Язичники тікають, франки слідом,

Невірних наздогнали в Валь-Тенебрі
І гнали, їх б'ючи, до Сарагоси.
Важкими вдарами вбивали маврів,
Позакривали всі шляхи-проходи.
Постала перед ними річка Ебро,
Глибока і бурхлива карколомно,
На ній нема човнів, шаланд, баркасів.
Богів невірні кличуть — Магомета
І Тервагана. Пострибали в воду.
Дарма. Що важча важча зброя — смерть вірніша.
Одних тягли на дно шолом і лати,
А інші захлиналися у вирах.
І маври напились водиці вдосталь,
Всі потонули в невимовних муках.
Кричали франки: "Це вам за Роланда!"
Аой!

181

Побачив Карл — язичники всі мертві,
Убитих сила, решта потонула.
(А лицарі багату здобич мали!)
Король шляхетний із коня зіскочив,
Став на коліна й помолився Богу.
Коли підвівсь, то сонце вже спустилось.
Він наказав: "Привал робіть, сеньйори!
У Ронсеваль вже пізно повертатись,
Та й коні виснажені й мруть од втоми.
Зніміть з них сідла, розгнуздайте швидко,
І пастися пустіть на свіжих луках".
А франки кажуть: "Сіре, гарна думка!"
Аой!

182

Отаборилися доладно франки,
Розташувалися у чистім полі

І коней розсідлали дуже бистро.
З них познімали золоті вуздечки,
Пустили їх на луг в рясну травицю.
Подбавши, як годилося, про коней,
Потомлені французи враз поснули.
В цю ніч ніхто і не стояв на варті.

СНОВИДІННЯ КАРЛА

183

Ліг Імператор на лужку зеленім.
У головах встромив свій спис могутній,
Вдягнув чудовий панцир з візерунком,
Аишив й шолом свій з золотим малюнком —
В цю ніч він не хотів беззбройним бути.
Поклав Джойоз, безцінний меч свій, поруч,
Що тридцять барв мінив за день погожий.
Відомо всім про спис, яким Христос наш
Поранений був, до хреста прибитий.
Король здобув від того списа вістря
І вставив у держак меча зі злота.
На славу цього дива меч державний
З тих пір Джойозом люди називають.
А звідси "Монжуа!" походить франків,
Цей клич барони вже не забувають.
Ніхто йому не зміг чинити опір!

184

Яскравий повний місяць, світла нічка.
Король не спить, в сумні заглибивсь думи
Про любого Роланда, Олів'єра,
Про всіх дванадцять перів, франків мертвих,
Залитих кров'ю там, у Ронсевалі.
Не може стримать сліз, ридає гірко
І просить Бога, щоб прийняв їх душі.
Король втомився і від дум скорботних

Поволі в сон поринув благодатний.
В усіх кутках долини сплять французи.
А коні повалилися додолу,
Лиш деякі траву скубали лежма.
Біда навчить — так мудрі люди кажуть.

185

Тривожним сном спить змучений володар.
Бог вирядив до нього Гавриїла,
Тож цілу ніч над ним витав архангел,
Беріг сон Імператора надійно.
Господь у сні послав видіння Карлу,
Що сповіщало про велику битву.
Явив він Карлові лихі ознаки:
У небі хмарнім град, вітри і грози,
Нещадні бурі, урагани грізні,
Вогні і полум'я, що б'ють із неба,
І раптом все це рушиться на військо.
І вже списи палають ясенові,
Щити із застібками золотими,
І нищить зброю подих вогнедишний.
Шоломи й панцирі вогонь сплавляє,
Насунулось на франків лихо справжнє...
На них стрибають леопарди в плямах,
Вовки, а також барси і дракони,
Потвори з пекла, аспіди та змії,
Грифонів також понад тридцять тисяч.
І вся ця нечисть хоче зжерти франків.
Благають вояки: "Рятуй нас, Карле!"
Пойнятий горем мчить король на поміч,
Та раптом виникає перешкода:
Із лісу вийшов лев йому назустріч,
Жахливий лев, погордливий і грізний,
І він стрибнув на короля відразу,
Вони зчепились в боротьбі смертельній.

Ніхто не зна, як цей двобій скінчиться.
Спить міцно Карл і навіть не прокинувсь.

186

Та після цього сновидіння — інше.
У Франції Карл, в Ахені. Тримає
На ланцюзі подвійнім він ведмедя.
Ще тридцять вийшли із лісів арденнських,
До короля по-людськи промовляють:
"Великий Карле, нам його віддайте!
Немилосердно так тримати звіра!
Ми родича не кинемо у скруті!"
Але з палацу хорт тут вибігає
І зчеплюється з найсильнішим звіром
В траві зеленій, не злякався інших.
Король побачив зблизька справжню битву,
Та невідомо, хто ж в ній переможе.
Цей сон навіяв Карлу ангел Божий.
Тож міцно спав король наш аж до ранку!

ВІЙСЬКО БАЛІГАНТА

187

А цар Марсілій втік до Сарагоси.
От він зійшов з коня в тіні оливи,
Віддав своїм меча, шолом і панцир
Та, закривавлений, звалився ницьма.
У битві втратив він свою правицю.
І кров тече, цар знемага від рани.
А поруч з ним дружина — Брамімонда —
Кричить і плаче гірко без упину.
Придворних двадцять тисяч проклинають
Всіх франків, Карла, Францію-красуню.
Вони біжать до грота Аполліна,
Його картають і страшенно лають:
"Нікчемний боже! Нащо нас образив?

Чом кинув ти царя напризволяще?
Чом нас віддав ти франкам на поталу?"
У Бога відняли корону й скипетр,
Повісили за руки на колоні,
А потім скинули й топтали з люттю,
Кийками били, знищили дощенту.
У Тервагана зірвали карбункул,
А Магомета кинули до ями,
Його там свині й пси пошматували.

188

Марсілій врешті все ж прийшов до тями,
Звелів себе однести в зал склепистий,
Що фарбами прикрашений барвисто.
Над ним цариця Брамімонда плаче,
Волосся рве в нестямі й тузі лютій
І гомінко голосить: "Сарагосо,
Сьогодні в тебе відняли владику,
Який тобою правив справедливо.
Боги нас зрадили безчесно, підлі,
Ганебно повтікали з бойовища.
Емір себе запроданцем покаже,
Якщо не вийде в бій з пихатим плем'ям,
Що злигоднів і смерті не боїться.
А їх сивобородий Імператор —
Безумний у відвазі одчайдушній,
Від битви він ніколи не тікає.
"Хто подолати з нас такого може?"

189

Наш Імператор із могутнім військом
В Іспанії сім довгих років бився.
Фортеці, замки брав, міста численні.
Стривожив він Марсілія цим дуже.
Вже в перший рік той надіслав послання

До вавилонського еміра Баліганта
(Володар цей був сивий і старезний,
Старіший за Вергілія й Гомера)
З проханням стать на поміч Сарагосі.
Інакше, цар грозився, він зречеться
Усіх богів та ідолів невірних
И святій віддасться християнській вірі
Та й назавжди вже підкориться Карлу.
Жив Балігант далеко, забарився.
Зібрав із сорока держав він військо,
Великі кораблі — дромони, барки,
Галери, нефи — всі із такелажем.
В Александрії, у порту морському,
Розташував він флот свій величезний.
Аише у травні, на початку літа
Флотилія вся вирушила в море.

190

Так насувалося поганське військо!
На веслах й під вітрилом поспішають,
А на верхівках щогл, на реях всюди
Карбункулів і ліхтарів там безліч,
Що промінь кидають на гладкі води,
І в темну ніч стає дивнішим море.
Коли вже до Іспанії дістались,
Вогні флотилії осяяли весь берег.
Одержав звістку цю Марсілій швидко.
Аой!

191

Не гають часу полчища невірних.
їх кораблі уже в річкових водах,
Марбріз, Марбруз минули без зупинки,
Ввійшли у води Ебро, попливли всі
Супроти течії. Лиш ліхтарі на реях

Всю ніч освітлювали шлях яскраво!
А вдень вже підійшли до Сарагоси.
Аой!

192

Стояв погожий день, світило сонце.
Емір спустився з корабля неспішно,
Еспанеліт крокує з ним праворуч,
їх супроводжують князів сімнадцять,
Вельмож пихатих поруч не злічити.
У тіні лавра в мураві на лузі
Розісланий був килим білий, пишний,
На ньому крісло з кості дорогої.
На крісло всівся Балігант зухвало,
А всі стояли мовчки коло нього.
І Балігант промовив врешті слово:
"Послухайте, сеньйори благородні!
Віднині Карл, володар франків гордий
Не буде їсти, поки не дозволю!
В іспанські землі він прийшов з війною,
У Францію повернеться з ганьбою!
Поки живий, не дам йому спокою,
Підкориться мені чи буде мертвий!"
Правицею він вдарив по коліну.

193

Міцне еміра слово й непорушне,
І жоден смертний цей наказ не змінить —
Іти до Ахена, столиці Карла.
Князі перед володарем схилились.
Емір покликав двох баронів вірних,
Що звались Кларіфаном і Клар'єном.
Сказав: "Сини царя ви Мальтрайєна,
Ваш батько був послом моїм незмінним.
Тепер вже ви збирайтесь в Сарагосу

Від імені мого царю сказати,
Марсілію, що я прибув на поміч.
Зустріну франків — бій почну великий!
Гаптовану цю злотом рукавицю
Йому віддайте у його правицю.
І передайте жезл мій щирозлотий,
Хай прийде вшанувать мене і взяти
Свій лен. А я ж піду на Карла в Ахен.
Хай біля ніг моїх пощади просить
И Христового зречеться він закону,
Інакше з голови зірву корону!"
Невірні кажуть: "Сіре, правда ваша!"

194

Продовжив Балігант: "Отож на коней!
Я віддаю вам жезл і рукавицю!"
Відповіли: "Все зробим як належить!"
Пішли наметом, ось вже Сарагоса.
Минули десять брам, мости чотири
І вулицями клуса проскакали.
В горішнім місті посланці почули
Великий гомін в царському палаці.
Багато там зібралося невірних,
Від туги плачуть, люто проклинають
Богів — і Магомета, й Тервагана,
І Аполліна, що не помогли їм.
Кричали: "Горе нам! Боги підступні
Покинули нас у лиху годину!
Марсілій-цар не може воювати,
Бо без правиці він — Роланда мітка,
Загинув вчора Джурфален Білявий,
І вся Іспанія в полон потрапить!"
Зійшли посланці з коней біля ґанку.

195

Посли зійшли із сідел в тінь оливи,
їх коней маври взяли за вуздечки.
Тримаючи плащів широких поли,
Посланники по сходах піднялися
В покої царські, в залу зі склепінням,
Вклонилися цареві шанобливо:
"Хай Аполлін, наш всемогутній бог,
І також Терваган та Магомет всевладний
Дарують цьому дому всіх гараздів!"
Та Брамімонда мовила: "Дурниці!
Не варті ці боги ушанування,
Бо послужили кепсько в Ронсевалі.
Дозволили побити всіх баронів,
Царя Марсілія ж так захищали,
Що втратив він цілком свою правицю —
Відсік її Роланд непереможний.
Від франків маврам вже не врятуватись!
Яка ж то я нещасна жінка! Краще
Померти, щоб не бачити руїни!"
Аой!

196

Клар'єн сказав: "Не треба слів, царице!
Бо ми — посли еміра Баліганта.
Марсілію він обіцяє захист
І посилає жезл свій й рукавицю.
На Ебро тисячі чотири суден —
Дромонів і галер, і барків скорих,
А скільки нефів там — злічить не можна!
Емір багатий дуже і могутній.
У Франції наздожене він Карла
І схопить короля — живим чи мертвим".
Відповіла цариця: "От зухвальство!
Та франків вам шукать не доведеться,

Вже сім років вони у нашім краї,
І годі з королем їх вам змагаться,
Він воїн справжній, не боїться смерті,
У порівнянні з ним царі — хлопчиська!
Здолать його не зможе жоден смертний!"

197

"Облиште спір! — тоді сказав Марсілій. —
Сеньйори, ви зі мною розмовляйте.
Ви бачите, помру я незабаром.
У мене ні дочки, ні спадкоємця.
Був син чудовий, вчора він убитий.
Скажіть еміру, хай сюди прибуде.
Він має всі права на трон іспанський,
Я все зроблю, чого не зажадає,
Аби він захистив мій край від франків.
А щодо Карла, дам хорошу раду,
І через місяць він його здолає.
Еміру ж дайте ключ від Сарагоси.
Хай вірить нам й назад не повертає!"
Посли відповіли: "От царське слово!"
Аой!

198

А цар продовжив: "Імператор франкський
Людей моїх побив й спустошив землі,
Міста мої пограбував і знищив.
В цю ніч він табором став понад Ебро —
Це звідсіля сім льє лише приблизно.
Скажіть еміру, щоб своє він військо
Привів і спішно готувавсь до битви".
Цар передав і ключ від Сарагоси.
З пошаною посли вклонились мовчки
І в путь зворотну вирушили хутко.

199

І от посли на коней посідали
Та вмить помчали до міської брами.
Стурбовані, йдуть до еміра швидко,
Передають і ключ від Сарагоси.
А Балігант спитав: "Ну як там справи?
І де Марсілій? Я ж його покликав!"
Клар'єн сказав: "Поранений смертельно!
Карл повертавсь до Франції-красуні
І подолав учора всі проходи.
Залишив ар'єргард для охорони...
А з ним племінника Роланда, графа,
І Олів'єра, і ще десять перів,
Озброєний загін у двадцять тисяч.
Марсілій-цар почав із ними битву.
На полі бою з ним Роланд зустрівся
И мечем своїм, булатним Дюрандалем,
Правицю відрубав царю дощенту,
Убив Марсілієвого спадкоємця
І всіх баронів, що були з ним разом.
Не маючи вже сил чинити опір,
Марсілій втік, король за ним пігнався.
Тепер цар просить вас прийти на поміч
И передає під владу край іспанський".
Замислився тут Балігант надовго.
Засумував і ледь не збожеволів.
Аой!

200

"Еміре любий наш! — Клар'єн промовив, —
Учора стався бій у Ронсевалі.
І граф Роланд, і Олів'єр там впали,
Звитяжні всі дванадцять перів, Карла
Улюбленців, і двадцять тисяч франків.
Та цар Марсілій втратив праву руку,

Король погнавсь за ним, помстивсь жорстоко,
Не залишивши вояка живого.
Всіх маврів вбив чи потопив у Ебро.
І там, на березі, став табір франків.
Від нас мала їх відділяє відстань,
І франкам відступати буде важко".
Погордливо емір на нього глянув,
Слова Клар'єна повернули радість.
Підвівсь на ноги Балігант і крикнув:
"Рушаймо в путь! Острожте хутко коней!
Старезний Карл, мабуть, не схаменувся,
І пощастить його нам наздогнати.
Я за Марсілія помщусь сьогодні ж,
І головою сплатить Карл за руку!"

201

Із кораблів язичники спустились,
Сідають хто на коней, хто на мулів,
Клусують враз — такий наказ еміра.
А Балігант покликав Джемальфіна,
Близького друга, й каже: "Друже любий,
Бери все військо і керуй ним вправно!"
Сів на коня свого він вороного,
З собою взяв ще чотирьох придворних,
І вмить попрямував до Сарагоси.
Зійшов з сідла на мармурові плити,
Четвірка графів стремена тримала.
Іде по сходах, що ведуть до зали.
До нього підбігає Брамімонда,
Кричить: "Біда! Нещасна я до краю!
Ганьба мені, якщо сеньйор сконає!"
І падає. Емір її підводить,
Удвох, засмучені, ввійшли у залу.
Аой!

202

Побачив цар Марсілій Баліганта,
Покликав двох своїх придворних дужих:
"Зведіть мене і посадіть у крісло!"
Взяв лівою рукою рукавицю,
Говорить: "Сіре мій, це вам вручаю
На знак, що вам передаю всі землі,
І Сарагосу, всі мої багатства.
Я ж сам загинув, як моє все військо!"
На те емір: "Біль крає наше серце,
Але не можу тут я залишатись,
Бо ще повинен поквитатись з Карлом.
Та вашу рукавицю я приймаю!"
Не втримавсь і заплакав безутішно.
Спускається він сходами палацу,
Сідає на коня і мчить до війська.
І прибува раніше всіх загонів,
І раз у раз заклично галасує:
"Тікають франки! Не жалійте коней!"
Аой!

ПЛАЧ КАРЛА

203

Коли зоря послала перший промінь,
Прокинувся король, володар франків.
Посланник Божий, Гавриїл-архангел
Перехрестив могутнього монарха.
Король підвівся, скинув хутко зброю,
Так само піддані його зробили.
На коней посідали і помчали
Великим шляхом і широким долом,
Вертаючись до згубної місцини,
До поля битви в клятім Ронсевалі.
Аой!

204

До Ронсеваля франки враз дістались,
Король побачив вбитих і заплакав,
Звернувсь до вояків: "Кроки сповільніть,
А я вперед поїду полем ратним,
Бо хочу розшукати сам Роланда.
Одного дня на святі в місті Ахен
Всі лицарі боями похвалялись,
Хто і в яких бував, страшних і лютих.
Тоді почув присягу я Роланда:
Якщо колись на чужині загине,
То першим серед перів, вояків всіх,
Лежатиме лицем до ворогів він,
Своє життя скінчить як переможець".
Король пройшов не далі льоту списа
І першим серед всіх піднявсь на пагорб.

205

Коли король пішов шукать небожа,
Побачив на лужку червоні квіти —
То кров була на них загиблих франків.
Розчулившись, володар знов заплакав.
Ось пагорб, тінь дерев двох. Карл побачив
Сліди на брилах від меча ударів
И племінника на мураві прим'ятій.
Пройняла знов скорбота безутішна
Карлову душу. Зсів з коня, підходить,
Руками графа міцно обіймає
І, горем сповнений, сам зомліває.

206

Отямивсь Імператор. Герцог Найм,
Джефрейт д'Анжу і брат його Тьєррі,
Граф Ацелін взяли тихенько Карла
І до сосни дбайливо притулили.

Король над тілом небожа горює,
Ридає, повен тугою, сумує:
"Хай Бог тебе простить, Роланде-друже!
Не бачив світ таких, як ти, героїв,
Щоб бились так і битви вигравали!
З тобою вмерли честь моя і слава!"
Карл знов не витримав і знепритомнів.
Аой!

207

До тями повернувсь король помалу.
Він на руках у чотирьох баронів.
Знов на Роланда із любов'ю глянув:
Міцний на вигляд, та лице безкровне,
Померкли очі: їх пітьма укрила.
І знову в тугу вдався Імператор:
"Хай Бог пошле твою шляхетну душу
У Рай квітучий зі святими, друже!
В Іспанію прийшов собі на горе!
Тепер день в день страждатиму без тебе...
Що ж, вичерпані мої міць і слава!
На кого, як раніше, я зіпруся?
Не стало друга справжнього під небом.
Ніхто з рідні не зможе замінити!"
Могутній Карл волосся рве в розпуці...
Сто тисяч франків пройнялися жалем,
І жодний з них не втримався від плачу.
Аой!

208

"Роланде, друже! Повернусь додому
В Лаоні буду, у своїх покоях,
З усіх країв прибудуть іноземці,
Спитають: "Де Роланд?Де славний лицар?"
Скажу: "Він у Іспанії загинув!"

Як правити без тебе, побратиме?
Не буде й дня без смутку, без жалоби".

209

"Роланде, друже! Хлопче мій сердечний!
Коли знов буду в Ахені, в соборі,
Приходитимуть люди по новини.
Я розповім їм про сумні й жахливі.
Нема Роланда, що країв нам стільки
Мечем здобув. Тепер на нас угорці,
Болгари, сакси стануть зазіхати.
Повстануть Рим, і Пулья, і Палермо,
Та з Африки народи, з Каліферни.
І з кожним днем все більше буде скрути.
Хто поведе мої війська так вправно,
Як ти, Роланде, воїне звитяжний?
Красуне-Франціє! Пустелею ти стала!
Така страшна утрата — смерть не гірша!"
Рве сиву бороду король нещасний
І вириває кучері нестямно.
Сто тисяч франків разом з ним ридають.

210

"Хай Бог тебе простить, Роланде, друже!
Твою пошле хай душу в Рай блаженний!
Убивця твій зганьбив і честь вітчизни.
Яке нещастя! Сам волів би вмерти!
За мене помирають кращі з кращих.
Благаю, Боже, син Марії-діви:
Перш ніж дійду я до проходів Сізри,
Візьми мою ти грішну душу з тіла,
Для мене краще з друзями лежати,
Хай тіло поруч з ними поховають".
Ридаючи, знов бороду рве сиву...

А герцог Найм: "Як гірко Карл сумує!"
Аой!

211

"Королю мій! — сказав Джефрейт Анжуйський, —
Тепер не час так страшно побиватись.
Звеліть шукати франків на всім полі,
Убитих маврами в запеклій битві.
Хай всі тіла знесуть, могили риють".
Карл відповів: "То правда! Грайте в сурми!"
Аой!

212

Джефрейт д'Анжу в ріг засурмив свій гучно,
І за наказом Карла франки разом
Заходились шукати серед мертвих
Соратників і зносити докупи.
Було багато там єпископів, абатів,
Ченців, каноників, а ще й прелатів,
Які гріхи з загиблих познімали,
Дали відпущення в ім'я Господнє.
Над ними мірру й фіміам курили
І ладаном навколо тіл кадили,
А потім з почестями поховали.
Зробили, що могли. Там і лишили.
Аой!

213

Карл наказав Роланда не ховати,
Лишити й Олів'єра та Турпіна.
Ось перед ним простерті їхні трупи.
Зібрали їх серця в хустки шовкові
И поклали в саркофаги мармурові.
Тіла баронів бережно обмили
Настоєм з перцю і вином червоним,

Дбайливо в шкури з оленів зашили.
Король звелів Тедбальту з Джебоїном,
Мілону-графу і Одону: "Везти
На трьох візках шляхами обережно!"
Покрили їх тіла галацьким шовком.
Аой!

ГОТУВАННЯ ФРАНКІВ ДО БИТВИ

214

В зворотну путь зібрався Імператор,
Коли з'явився авангард ворожий.
Два вісника від нього відділились,
Ім'ям еміра битись викликають:
"Король пихатий, не втечеш од нас ти!
Емір наш Балігант тут зараз буде,
Арабські вояки не знають страху,
Твою сьогодні ж перевірим мужність!"
Аой!
За бороду Великий Карл схопився,
Згадавши біль утрати і нещастя...
На своє військо глянув гордовито,
Ясним могутнім голосом закликав:
"До зброї, франки! Хутко всі по конях!"
Аой!

215

Великий Карл готується до бою.
Важкий він панцир першим одягає,
Узяв шолом і пристібнув Джойоза,
Меча, який виблискує, мов сонце.
На шию він підвісив щит джиронський,
А в руку взяв надійний спис бландонський
І сів на відданого Тансендюра,
Коня, здобутого ще під Марсоном,
Коли убив з Нарбонни Мальпаліна.

Пускає поводи, коня острожить
І мчить перед рядами тисяч франків.
На поміч Бога зве й Петра із Рима.
Аой!

216

До Карла в полі лицарі зійшлися
Озброєні, їх понад сотні тисяч.
Військовий обладунок око тішить,
Баскі чудові коні, зброя сяє,
А на списах штандарти різнобарвні.
Вистрибують на коней легко й ловко,
А ворог з'явиться — прожогом в битву.
Побачив їх король й замилувався,
Покликав Джозерана із Провансу
І Найма-герцога, Ансельма із Майянса:
"Хто не повірить в силу цього війська?
Безумець той, хто зважиться з ним битись!
Якщо араби не втечуть самі у страсі,
То сплатять дорого за смерть Роланда!"
Промовив Найм: "На все є Божа воля!"
Аой!

217

Покликав Карл Рабеля, Гвінемана
І гучно наказав своїм васалам:
"Заступите Роланда й Олів'єра!
Тримайте Дюрандаля й Оліфанта.
Очолите ви військо в авангарді,
Даю вам вояків п'ятнадцять тисяч,
Бійців найбільш хоробрих і завзятих.
Слідом за вами піде стільки ж війська,
Його очолять Джебоїн з Лораном".
Враз герцог Найм із графом Джозераном
Шикують вояків у дві колони.

Зустрінуть ворогів — почнеться сеча.
Аой!

218

За першими двома полками франків
Сформований був третій, трохи більший.
У нього увійшли баварці мужні,
Всього набралось їх зо двадцять тисяч,
Вони із тих, хто не тікає з бою.
Але нема миліших Карлу в світі,
Ніж франки — царств могутні переможці.
Очолив їх сміливий Одж'єр-Данець,
В бій поведе він лицарів достойних.
Аой!

219

Вже три полки завмерли перед Карлом.
Збирає герцог Найм тепер четвертий,
У ньому всі барони знатні й мужні,
Із Алеманії прийшли до Карла.
їх двадцять тисяч, з обладунком гарним,
Чудові коні, зброя, одяг пишний,
Скоріш загинуть, ніж залишать битву.
їх командир — безстрашний герцог Герман
Із Трації, помре, але не зрадить.
Аой!

220

Граф Джозеран разом із літнім Наймом
Створили вже і п'ятий полк з нормандців.
їх двадцять тисяч, вояків безстрашних;
Баскі в них коні та зразкова зброя,
Нехтують смерть та не тікають з бою.
Не бачив світ таких завзятих в січі.
їх поведе у бій старий і сивий Ричард,

Блискуче б'ється списом він разючим!
Аой!

221

А шостий полк складався із бретонців,
їх вже набралось понад сорок тисяч,
І мчать вони, як лицарі надійні.
Прямі списи, стрічки їх майоріють.
Едон, барон їх, ватажок, покликав
Тедбальта з Реймса, графа Нівелона,
І третього — маркіза ще О дона:
"Я довіряю вам. Ведіть дружини!"
Аой!

222

Тож Імператор шість колон вже має.
Тим часом герцог Найм складає сьому,
В якій барони з Пуату й Оверні.
Підрахували — їх тут сорок тисяч.
В них справні коні та відмінна зброя,
Тримаються окремо у лощинах.
Правицею їх Карл благословляє.
А поведуть полк Джозеран з Годсельмом.
Аой!

223

Невтомний Найм вже восьмий полк формує
З фламандців і баронів знатних Фризи.
Всі вершники, їх також сорок тисяч,
Ніхто ще їм не завдавав поразки.
Король звелів: "Це буде полк резерву!"
їх справжні лицарі очолять, мужні
Барон Рембо й з Галісії Аймон.
Аой!

224

Знов Найму Джозеран допомагає,
Шикують вже загін дев'ятий з-поміж
Сміливців лотаринзьких і бургундських.
Набралось понад п'ятдесят їх тисяч,
На конях, у шоломах та кольчугах,
З товстими та короткими списами.
Нехай тремтять араби войовничі,
Напасти зважаться — собі на горе!
Полк поведе Тьєррі — аргонський герцог.
Аой!

225

Останній полк, десятий, весь із франків.
Тут сотня тисяч кращих ратоборців.
Могутні і статечні, гордовиті.
їх голови і бороди вже сиві,
У панцирах або в подвійних латах,
Мечі у всіх французькі чи іспанські,
Зі знаками щити їх пречудові,
На коней посідали, рвуться в битву,
І "Монжуа!" гримить, Карл спереду, як завжди
Джефрейт д'Анжу тримає орифламу,
Цей стяг Петра святого звавсь "Романа",
Тепер змінив він назву — "Монжуа!"
Аой!

226

З коня зійшов повільно Імператор
І простягнувся долілиць у трави.
Лице він обернув до сходу сонця,
В молитві просить Бога щиросердно:
"Небесний Отче, захисти нас в день цей,
Як врятував ти з черева Іону,
Коли кит-велетень його поглинув,

Так, як зберіг Ніневії царя ти,
Як врятував від муки Даниїла,
Якого кинули у рів з левами.
Трьох хлопчиків зберіг в огні пічному...
Не залишай нас у скрутну годину!
Благаю, дай мені помститись нині
За смерть небожа, любого Роланда!"
.....
І, помолившись, Карл зітхнув, підвівся,
Тоді перехрестивсь благочестиво
Та сів неспішно на коня баского,
Тримали стремено Найм з Джозераном.
Схопив король свій меч і спис сталевий,
Могутній стан і вигляд войовничий,
Обличчя сяє, впевненості повен,
Учвал пустив коня король відразу,
Ріжки сурмлять попереду і ззаду,
Та Оліфант з-поміж усіх гучніший.
Згадавши про Роланда, франки плачуть.

ГОТУВАННЯ АРАБІВ ДО БИТВИ

227

Був на коні славетний Карл Великий,
А сиву бороду спустив на лати.
Слідом за ним так роблять всі барони,
Тепер не важко розпізнати франків.
Вони долають гори, скелі-мури,
Глибокі урвища, яри похмурі.
Прокляті ті місця пройшли негожі,
Заглибились в іспанський край ворожий,
Отаборились в зелені долини.
Розвідники прийшли до Баліганта,
Один сирієць так йому доносить:
"Ми бачили погордливого Карла,
Надійних лицарів! Б'ють без помилки!

Готуйте зброю, незабаром битва!"
А Балігант: "Бій не лякає смілих!
Сурміть, щоб знали наші всі завчасно!"

228

По всьому війську бубни враз забили,
їм відгукнулись мушлі та фанфари,
Щоб спорядитись, маври з коней зсіли,
Спішить і сам емір підготуватись:
Він одягає панцир з візерунком,
Шолом крицевий з золотим малюнком,
На лівий бік підвісив меч булатний.
З пихи він вигадав йому і назву,
Почув-бо про Джойоз, меч славний Карлів,
И собі назвав меча свого Прецьйоз,
Відтоді так звучав клич бранний маврів.
"Прецьйоз!" — в бою застрашливо кричали.
Емір повісив щит міцний на шию,
З шипом із злота, з кришталем по краю,
Стібки прошиті золотавим шовком.
Тримав в руці він спис, що звав Мальтетом,
З великим ратищем, мов дрюк чималий,
Одне лиш вістря міг би мул понести.
Сів Балігант на скакуна. Стремено
Тримав Маркюль на прізвисько "Заморський".
Емір в сідлі сидів красиво й міцно.
Тонкий у стегнах, з дужими ногами.
Могутні груди, стан немов відлитий,
На сильні плечі кучері спадали.
Він мав обличчя горде, погляд ясний,
І шкіру білу й ніжну, наче квітка.
Його відвагу у бою всі знали.
Якщо б не нехристь, був би справжній лицар!
Емір коня острожить аж до крові,
Враз розігнавсь й рівчак долає махом,

Завширшки з п'ятдесят у тому футів.
Невірні в крик: "Він захистить країну,
А кожен франк боїться з ним двобою,
Бо знає — не уникне покарання.
Безумний Карл, що звідси не втікає!"
Аой!

229

Емір і справді був на вигляд лицар,
Мав сиву бороду, мов квітка біла,
Чудово знав язичників закони,
А в битві ж був безстрашний і жорстокий.
І син Мальпрім також статечний лицар,
Успадкував страшну від предків силу.
Звернувсь до батька: "їдьмо все ж поволі,
Можливо, десь побачу Карла в полі".
Той відповів: "Побачиш — справжній витязь!
Про нього в джестах пишуть шанобливо.
Та небожа свого Роланда втратив,
Тому не зможе нам протистояти!"
Аой!

230

"Мій любий сину! — Балігант промовив, —
Немає вже відважного Роланда,
Та Олів'єра, гордого сміливця,
Всі пери полягли, любимці Карла,
І з ними двадцять тисяч франків бравих.
За інших не даю і рукавиці!
Що ж, Імператор, звісно, повернувся,
Як доповів розвідник мій, сирієць.
Карл сформував полків великих десять.
Смільчак великий, в Оліфант хто грає,
І мужні сурмачі відповідають.
Вони очолюють війська могутні,

За ними йдуть п'ятнадцать тисяч франків,
Це юнаки, Карл зве їх "діточками".
А там, числом не менше, йдуть колони
Досвідчених рубак, ці б'ються з люттю".
І знов Мальпрім: "Дозволь, піду я першим!"
Аой!

231

"Мій любий синку! — Балігант промовив, —
Тобі на битву йти даю свій дозвіл.
Тож не барись і вирушай до франків.
Візьми царя із Персії Торлея,
І Дапаморта, лютичів владику.
Як посоромиш Карлову пиху ти,
Отримаєш велику частку царства —
Весь Черіант і аж до Валь-Маркіза!"
Син відповів: "Я вдячний щиросердно!"
Вперед пішов, прийняв він дар еміра.
А то було колись Флорита царство.
Мальпрім його ніколи не побачить,
Володарем не стане повноправним.

232

Ось перед військом Балігант гарцює.
За ним і син, усіх вражає зростом.
Торлей і Дапаморт зробили справу,
Рать грізну з тридцяти колон зібрали,
І вояків у них силенна сила,
В найменшій із колон — півсотні тисяч.
Бійці із Бутентроту першу склали,
Були у другій мілцни з головами,
Мов гарбузи, а вздовж всієї спини,
Немов у вепрів диких, в них щетина.
У третьому були нубійці й блоси,
В четвертому полку — брюни й славонці,

А п'ятий сформували з сербів й сорбів.
І шостий полк — вірмени й маври чорні,
А сьомий — вояки із Єрихона.
І восьмий — негри, а дев'ятий — гроси,
Десятий полк — з жорстокої Баліди,
Що всім несе лише нещастя й біди.
Аой!
Поклявсь емір усім, чим тільки можна,
Своєю честю й тілом Магомета:
"Здолаю Карла, він шукає битви!
Якщо відмовиться, то вже ніколи,
Клянусь, він не носитиме корони!"

233

Слідом іще колон створили десять.
Весь перший полк — з огидних хананеїв,
Прийшли з земель далеких Валь-Фюїта,
А другий — з турків бравих, третій — з персів,
Четвертий — з печенігів й також персів.
Складався п'ятий з сольтрів та аварів,
І шостий — з угличів та ормалеїв,
А люди з плем'я Самуїла — в сьомім,
І далі йшли і прусси, і словенці.
В десятому — з Пустелі окціанці,
Поганський цей народ не вірить в Бога,
Злочиннішого світ іще не бачив!
їм не потрібні панцирі й шоломи,
Бо шкіру, як залізо міцну, мають.
В бою вони підступні і безстрашні.
Аой!

234

Емір ще сформував полків десяток.
З них перший склали велетні Мальпрузи,
А другий — гуни і мадяри — третій.

Четвертий — мешканці Балдізи-Лонги,
І п'ятий — вояки із Валь-Пінози,
А шостий — люди то з Жуа й Марози,
У сьомому — астримонтійці й леї,
З Аргуйля — восьмий, із Кларбон — дев'ятий,
В десятому — бородані з Валь-Фонди,
Які уперто Бога не шанують.
Французькі хроніки назвали тридцять
Полків невірних. Сурми сповістили,
Що військо величезне в бій пішло вже.
Аой!

235

Емір — владар могутній і величний,
І перед ним несуть його "Дракона",
Штандарти Магомета й Тервагана,
І Аполліна образ препаскудний.
Навколо десять хананеїв конних.
Вони горлають безупинно разом:
"Хто хоче від богів дістати милість,
Той їх просити має на колінах".
Схилили маври голови в молитві,
Виблискують шоломи в світлі деннім.
Кричать їм франки: "Помрете ви скоро!
Нещасні! Покарання час надходить!
Охорони, о Боже правий, Карла!
Ми битву виграєм з ім'ям Господнім!"
Аой!

236

Емір, з-поміж арабів наймудріший,
Покликав сина, двох царів найближчих:
"Сеньйори, час настав почати битву,
Ведіть усі колони за собою.
Зостануться зі мною три найкращі:

Одна — турецька, друга — ормалейська
І третя — велети Мальпрузи грізні.
Щоправда, окціанців ще залишу!
Всі битимуться проти Карла й франків.
Якщо ж король зі мной захоче стятись,
Я голову йому зітну охоче
І за пихатість так його скараю!"
Аой!

ОСТАННЯ БИТВА

237

Війська величні, всі полки чудові.
Не відділяють їх доли чи гори,
Лісів, дерев для засідок немає.
Дві армії застигли у чеканні.
Наказ еміра: "Військо правовірних!
Вперед і починайте битву сміло!"
Їх прапор ніс Амбор із Оліферни.
Кричать невірні гучно всі: "Прецьйоз!"
А франки їм: "Цей день — для вас останній!"
І знов лунає клич їх "Монжуа!"
Звелів Великий Карл в сурми заграти,
Усіх звук чистий Оліфанта заглушає.
Кричать араби: "Військо Карла гарне!
Важка й жахлива битва нас чекає!"
Аой!

238

Широкий діл, рівнина неозора.
Блищать щити й списи, шоломи й лати,
Виблискує оздоблення коштовне,
Переливаються стрічки і стяги.
Звучать гучні ясноголосі сурми,
Та найгучніше Оліфант лунає.
Емір покликав брата Канабея,

Який владарював у Флоридеї,
До Валь-Севре сягнули його землі.
Показує на Карлові колони:
"Погляньте ви на Францію пихату!
З якою гордістю король там їде,
З бороданями, він один з останніх.
Порозпускали бороди на лати,
Вони ж біліші, аніж сніг той білий.
Почнуть списами бити та мечами,
То буде в нас баталія жорстока,
Така, в житті якої ще не бачив!"
І Балігант на літ стріли від'їхав,
Своїх випереджає друзів. Потім
До них звернувся згорда зі словами:
"Я, правовірні, маю бій відкрити!"
Потряс він ратищем важкого списа,
І вістрям погрозив самому Карлу.
Аой!

239

Як тільки Карл побачив Баліганта,
Його "Дракона", стяги, орифламу,
І величезну армію арабів,
Що поле бою зайняла повсюдно,
Окрім ділянки, де стояли франки,
То гучно закричав король французький:
"Барони Франції! Прекрасні вояки всі!
Багато битв важких ви вигравали!
Невірні перед вами, боягузи,
И деньє не варті дикі їх закони!
Хоч їх багато, що для нас те значить?
Вперед, герої! Монжуа! За мною!"
По цих словах коня шалено шпорить,
Враз Тансендюр стрибки чотири робить.

Сказали франки: "Бравий наш королю!
Вперед скачіть! А ми слідом за вами!"

240

Чудовий день, яскраво світить сонце.
Війська красиві, їх полки величні...
Передові загони вже зійшлися.
Граф Гвінеман разом з Рабелем-графом
Повіддя коней бистрих попустили,
Мчать і острожать їх в боки щосили,
Списи приготували для ударів.
Аой!

241

Рабель досвідченим бійцем був завжди,
В коня встромив він золоту острогу
И Торлея вразив, перського вельможу.
Не витримали щит і лати, в тіло
Ввійшло все вістря золоте зі списом.
І мертвий впав араб на кущ квітучий.
Радіють франки: "Бог допомага нам!
Завжди Карл правий, то і ми не зрадим!"
Аой!

242

Граф Гвінеман вже лютичів царя вбив.
Розбив він щит, прикрашений барвисто,
Не витримав і панцир. Крізь все тіло
Навиліт спис пройшов, а з ним і стрічка.
Хоч плач, хоч смійся — мертвий Дапаморт!
Удар вітали франки, закричали:
"Барони, бийте їх, не гайте часу!
Бо справа Карла — то святая справа,
Хай справдиться свята Господня воля!"
Аой!

243

Мальпрім на скакуні, за сніг білішім,
Несамовито б'ється в самій січі
І раз у раз свій меч страшний здіймає,
Лиш купи мертвих ззаду залишає.
А Балігант підбурює невірних:
"Барони, чи я годував вас марно?
Ви бачите, як син до Карла рветься,
Одного за одним вбиває франків.
Не бачив я смілішого героя.
Підтримайте ж його списами в битві!"
Вперед пішли язичники нестримно,
Смерть несучи в страшній кривавій брані.
Жахливим бій ставав, жорстоким, лютим...
Такого не було і вже не буде.
Аой!

244

Величні армії, полки безстрашні,
Зійшлись війська в лячній нещадній січі.
Язичники там б'ються відчайдушно.
О Боже! Скільки вже списів зламали,
Щитів і панцирів вщент порубали!
Земля тілами мертвих вкрита рясно,
Трава ж полів, колись зелена й ніжна,
Пурпурною тепер залита кров'ю.
Емір звернувся до своїх невірних:
"Барони, в бій! Вперед на люд хрещений!"
І бій тривав, запеклий, безпощадний,
Лютішої ніхто не бачив битви!
Про неї пам'ятатимуть довіку...
Аой!

245

І знов емір підбурює баронів:

"Рубайте дужче, бо для цього тут ви!
Дам вам жінок вродливих, найніжніших,
Добром віддячу, землями, грошима!"
Відповіли: "Обов'язок святий наш!"
Важкі удари, аж списи ламались!
Тоді мечів сто тисяч заблищали,
А бій кривавішим ставав, жахливим!
Хто в ньому був, побачив справжнє пекло.
Аой!

246

А Карл звернувся до своїх баронів:
"Сеньйори, я завжди вам щиро вірив,
В стількох боях за мене ви вже бились,
А скільки ви держав завоювали,
Скількох царів без трона залишили!
Моя винагорода була щедра,
Багатства дав і лени. Я готовий
Віддать своє життя. Лише пометіться
Невірним за братів, синів-нащадків,
Що полягли учора в Ронсевалі!
Святу цю справу маємо здійснити!"
Відповідають франки: "Ми готові!"
Було там двадцать тисяч франків вірних,
Заприсяглися всі рубать невірних,
Відважно битись, нехтуючи смертю.
Відразу ж вдарили, списи шугають,
И посипались мечів удари влучні.
А битва все страшнішою ставала!
Аой!

247

Мальпрім сміливо мчить у гущу бою,
Лишає серед франків шлях кривавий.
Та герцог Найм на нього глянув згорда

І вдарив, як то личить ратоборцю.
Щит потрощив він на тріски дрібненькі,
Пробив миттєво панцир і кольчугу,
Встромив у плоть і вістря, й стрічку списа,
Мальпріма серед семисот тіл кинув.

248

Цар Канабей, він брат еміра рідний,
Пришпорив скакуна і мчить до Найма,
Заніс меча з ефесом кришталевим
І герцога ударив по шолому.
Та, розрубавши вмить його частково,
Розтяв також п'ять ремінців нашийних.
Не допоміг і каптур підшоломний,
Бо меч розсік і шкіру, і забрало,
Шматки його на землю зразу впали.
Удар разючий приголомшив Найма,
І він би впав, — але, хвалити Бога,
Найм кінську шию встиг схопить руками.
Якби язичник ще завдав удару,
То лицаря спіткала б смерть миттєва.
Та Франції король приспів на поміч.
Аой!

249

Так, герцог Найм був у великій скруті,
Язичник меч здійняв, щоб знов дістати,
Та крикнув Карл: "Поганцю, ось розплата!"
З нестримним запалом ударив списом,
Розбив щита, уламки полетіли,
Пошматував й кольчугу проти серця.
Упав поганець, враз сідло спустіло.

250

Великий Карл в глибокий розпач вдався:

Пораненого герцога побачив
І цівку крові у траві зеленій.
І каже герцогові Імператор:
"Мій любий друже, їдьмо далі разом.
Негідник, що завдав вам лиха, мертвий,
Провчив його я списом вірним й гострим!"
Найм відповів: "Я вдячний вам, сеньйоре!
Якщо я житиму, то борг сплачу свій!"
І знову в бій помчалися пліч-о-пліч.
За ними слідом двадцять тисяч франків.
І кожен знав, як битися й рубати.
Аой!

251

А Балігант в бою встигав усюди,
Убив він щойно графа Гвінемана.
Прошив умить щит білий проти серця
І на шматки порвав його кольчугу,
Занурив гострий спис між ребер влучно,
З коня прудкого скинув Гвінемана.
А ще убив Лорана й Джебоїна,
І владаря Нормандії Ричарда.
Кричать невірні: "Як Прецьйоз рубає!
Язичники, ми захист добрий маєм!"
Аой!

252

Чудовий вид у вершників арабських,
Бійців з Аргуйля, Окціанту, Басклю.
В бою вони відважно колють й б'ються.
Та й франки не з лякливих, не здаються.
З обох сторін загинуло багато,
До вечора тривав бій безпощадний...
Великих втрат зазнали в ньому франки,

Скінчиться бій — ридатимуть до ранку.
Аой!

253

Французи та араби б'ються люто.
Хто бачив, як тріски щитів летіли,
Як розбивались лати від ударів
Чи панцирі й шоломи з брязкотінням,
Трощилися списи з жахливим тріском,
Як вершники перевертались з сідел,
Хто чув, як там кричать від ран з хрипінням,
Той збереже про бій страшне видіння.
Цю битву витримать було вже важко.
І Балігант благає Аполліна,
І молить Тервагана й Магомета:
"Боги! Величні, я служив вам завжди!
Злотими ваші статуї зроблю всі!
Лиш дайте перемогу нам над Карлом!"
Аой!
Тут Джемальфін постав перед еміром,
Приніс погані звістки з поля бою:
"О сіре Баліганте, там нещастя:
Загинув син Мальпрім ваш в січі смертній
І Канабей, ваш брат, з ним упокоївсь.
У цьому винні двоє франків лютих,
Здається, Імператор був одним з них —
Величний, мужній, лицарська постава,
І сива борода — квітнева квітка".
Зняв свій шолом емір, застиг безсило,
А голова на груди похилилась.
Відчув такий він біль, що помертвів весь,
І все ж Заморського позвав Джанглея.

254

Емір сказав: "Джанглею, підійди-но!

Ти мудрий дуже і багато знаєш.
Завжди я слухався твоєї ради!
Як думаєш ти? Франки чи араби?
Хто переможцем вийде в битві нині?"
Той відповів: "Ви, Баліганте, мертвий!
Боги нас не врятують — хочуть жертви.
Карл гордий, лицарі його відважні,
Таких не бачив можних сил я вражих!
І все ж, зберіть бійців із Окціанту,
А також турків, енфрів та арабів
І велетнів. Зберіть всіх і рушайте!"

255

Емір на лати бороду спускає,
Білішу за цвіт глодовий у травні,
Не хоче більше він її ховати.
Підніс до вуст пронизливий ріжок,
Сурмить так гучно, всі невірні чують.
По полю мчить, полки свої шикує,
Тут окціанці з їх виттям й ревінням,
Аргуйці з песячим їх гавкотінням.
Немов скажені, всі на франків линуть.
Ряди ламають, в гущу лізуть, гинуть...
Там полягло тоді сім тисяч франків.

256

Не був страхополохом Одж'єр-Данець,
З васалів кращий, що броню носив колись-то.
Побачив він війська розбиті франків,
Покликав герцога Тьєррі з Аргони,
Джефрейта із Анжу і Джозерана,
І мовить Карлові він горде слово:
"Погляньте, як араби наших гублять.
Не дай вам Бог надіти ще корону,
Якщо не буде помсти за цей сором!"

Що відповісти тут? Усі мовчали.
Острожать франки скакунів бувалих
И невірних почали рубать навалом.
Аой!

257

Чудово б'ється Карл Великий в полі,
З ним поруч герцог Найм та Одж'єр-Данець,
Джефрейт з Анжу, що орифламу носить.
Одж'єр відвагу виявив нестримну:
Коня він шпорить, кинувши повіддя,
Вбива язичника, що ніс "Дракона".
Амбор звалився долілиць миттєво,
А з ним "Дракон" — емірова святиня.
Побачив Балігант, що впав знак царський
І на землі штандарт із Магометом,
Лише тоді почав він розуміти
Свою неправоту і правду Карла,
Відразу ж зменшився невірних запал...
А Карл звернувся до своїх васалів:
"Чи допоможете мені, барони?"
У відповідь: "Прохання — нам образа!
Немає серед нас страхополохів!"
Аой!

ДВОБІЙ КАРЛА І БАЛІГАНТА

258

Минає ясний день, заходить сонце.
Запекло б'ються франки і араби.
Могутні владарі звели два війська,
їх кличі бойові повсюди чути.
Дзвінкий еміра крик "Прецьйоз!" лунає,
Та Карла "Монжуа!" наздоганяє.
І цар царя по голосах пізнали,
И зустрілись вороги серед рівнини...

Двобій почавсь. Списів важкі удари
У центр щитів, в розетку потрапляють
І врешті їх дощенту розбивають,
Дірки в міцній кольчузі залишають,
Проте ніяк не досягають тіла.
Попруги тріснули, і сідла — набік,
Царі попадали на землю зразу.
Та в мить одну обидва підхопились
І за мечі взялись свої булатні.
Ніщо не може зупинить двобою,
Крім смерті одного із двох героїв.
Аой!

259

Красуне-Франціє, відважний Карл твій!
И емір не знає страху і вагання!
От вже мечі оголені схрестились,
І кожен б'є ворожий щит щосили.
Посічені в них дерево і шкіра,
З них падають гвіздки, щити розбиті.
Царі зостались в латах, наступають,
Мечі з шоломів іскри висікають.
Та може бій лише тоді скінчитись,
Коли хтось із володарів загине.
Аой!

260

Емір сказав: "Подумай, Карле, краще!
Тобі я раджу не боротись — здатись!
Я знаю, щойно вбив мого ти сина
І хочеш захопити наші землі.
Моїм васалом стань — одержиш в лен ти
Всі володіння — звідси аж до Сходу!"
Карл відповів: "Що ти верзеш, зухвальцю!
З язичником не буде миру й дружби.

Прийми закон, що Бог нам пропонує:
Християнином стань — мир запанує!
Служи Всевишньому і вір у Нього!"
А Балігант: "Дурниці кажеш, Карле!"
І задзвеніли знов мечі булатні.
Аой!

261

Емір в руках мав силу неймовірну.
Він вдарив Карла по шолому з сталі,
Розсік його і голови дістався,
А потім меч зануривсь у волосся
І шкіру з голови зсік на долоню,
У цьому місці череп оголився.
Карл похитнувсь і ледь не впав на землю.
Та Бог не допустив, щоб він загинув.
З'явився Гавриїл у розпал бою,
Спитав: "Королю, що там із тобою?"

262

Почув монарх глас ангела святого,
Відразу зникли жах і страх смертельний,
До нього повернулись сила й пам'ять.
Мечем французьким вдарив він еміра.
Розтяв шолом, що блискотів від перлів,
А з ним і голову, лиш бризнув мозок,
Розсік по білу бороду обличчя.
Вмер Балігант, не допоможуть ліки.
Карл крикнув "Монжуа!", щоб всі почули.
Відразу герцог Найм з'явився поруч,
Впіймав коня, король на нього скочив.
Біжать невірні, їх сам Бог карає!
Дійшла до Господа молитва франків.

263

Бог так звелів — тікають бусурмани.
Карл з вояками кинувся в погоню.
Сказав: "Ось мить, щоб серце втамувати!
Помститися за горе і страждання!
Бо вчора, франки, бачив ваші сльози!"
Відповіли: "Це наше теж бажання!"
І кожен бив мечем тих сарацинів,
Та мало хто з них втік і не загинув.

КАРЛ У САРАГОСІ. ПОВЕРНЕННЯ ДО ФРАНЦІЇ

264

Страшенна спека, курява клубами.
Тікають маври, франки ззаду тиснуть,
Дісталася погоня Сарагоси.
На вежу піднялася Брамімонда.
За нею слідом клір іде поганський.
Огидна Богу їхня клята віра,
Немає в них тонзур, немає санів.
Цариця бачить перемогу франків,
Побігла до Марсілія із криком:
"О царю любий! Наші вщент розбиті!
Безславна смерть спіткала Баліганта!"
Почув цю звістку й одвернувсь Марсілій,
Заплакав й голову схилив безсило
Та вмер од горя. За його ж гріхи всі
Заволодів душею чорт пекельний.
Аой!

265

Хто не загинув з нехристів, той втік вже.
Із франками звитягу Карл святкує,
Розбив він зразу Сарагоси браму,
Нема кому її вже захищати.
Усі полки отаборились в місті,

До ранку переможці спочивали.
Веселий й гордий Карл сивобородий.
Дала ключі від веж всіх Брамімонда —
Великих десять, п'ятдесят маленьких.
Щасливий той, кого Господь підтримав.

266

Скінчився день, надходить ніч поволі,
Яскравий місяць, мерехтять сузір'я.
Великий Карл — володар Сарагоси.
Послав у місто тисячу він франків.
Заходять в синагоги чи мечеті
З сокирами, кувалдами важкими
И трощать завзято ідолів поганських.
Од їхніх чар не буде допомоги!
Карл хоче послужити щиро Богу:
Єпископи освячують там воду
І хрестять всіх язичників в каплицях.
Хто ж не виконує веління Карла,
Того звичайним зашморгом вбивають
Чи спалюють у вогнищі жаркому.
Вже сотня тисяч у Христовій вірі!
Окрім цариці. З королем поїде
У Франції хреститись добровільно!

267

Скінчилась ніч, і ясний день засяяв.
Усі звелів король зайняти вежі,
Залишив тисячу баронів кращих,
Щоб місто зберегти від сил ворожих,
А потім на коні з всією раттю,
Узявши полонянку Брамімонду,
Якій хотів зробить одне добро лиш,
В зворотну путь, до Ахена, рушає.
Пройшовши швидко повз Нарбонну милу,

Вступили у Борделу, дивне місто.
Там на олтар святого Северина
Король поклав ріг Оліфант зі злотом,
Його ще бачили численні пілігрими.
На кораблях Карл переплив Джиронду.
Супроводжав до Блея прах Роланда,
А також Олів'єра, його друга,
І мудрого й відважного Турпіна.
Тіла поклали в білі саркофаги,
Сплять вічним сном у храмі Сен-Ромена,
їх душі Богу, всім святим вручили.
А потім через гори і долини
Карл мчав до Ахена вже без упину.
А ось і рідні мармурові сходи.
Як тільки Карл зайшов в палац розкішний,
До всіх васалів посланців відправив:
Баварців і саксонців, лотарингців,
Qo фризів, й алеманів, й пуатвінців,
И бургундців, і нормандців, і бретонців.
Покликав всіх він наймудріших франків,
Аби вершити суд над Ганелоном.

268

Великий Карл з Іспанії вернувся.
Він в Ахені, найкращому з міст франків.
Піднявся до палацу, входить в залу,
До нього поспіша красуня Альда
И питає короля: "А де ж Роланд мій,
Який поклявсь побратися зі мною?"
І знову Карл відчув глибокий смуток,
Заплакав, бороду рве білу в горі:
"О, сестро, любонько, — відповідає, —
Про мертвого питати вже не варто.
На кращого я заміню цю втрату.
То син Луї, мій доблесний нащадок,

Король майбутній і володар краю".
І чує відповідь: "Слова ці дивні!
Всіма святими й Богом присягаюсь —
Не житиму на світі без Роланда!"
І раптом зблідла й впала до ніг Карла.
Померла... То помилуй її, Боже!
Над тілом Альди лицарі ридають.

269

Померла з туги Альда щиросердна,
А Карл спочатку думав, що зомліла.
Відчув страшенний жаль, заплакав гірко,
Схопив за руки Альду, підіймає...
Та впала на плече її голівка.
Тут зрозумів король — померла Альда.
І чотирьох графинь тоді позвали,
Щоб в монастир небіжчицю віднесли,
И всю ніч, до ранку, молитви читали.
Прах її з почестями поховали,
Віддав король велику шану Альді.
Аой!

СУД НАД ГАНЕЛОНОМ

270

Карл повернувся вже в престольний Ахен.
А Ганелона закули в кайдани.
Навпроти королівського палацу
Він до стовпа ганебного припнутий,
Ремінням зраднику скрутили руки,
Січуть різками і кийком шмагають.
Він іншої не заслужив відплати.
В тривозі Ганелон чекає суду.

271

В "Діяннях" старовинних записали:

Король з усіх країв покликав суддів.
Зібралися у Ахенській каплиці,
День урочистий був — велике свято,
Подейкують, святого день Сільвестра.
Розпочали васали розгляд справи
Відносно Ганелонової зради.
Король звелів негідника привести.
Аой!

272

"Сеньйори, — розпочав король, — по правді
Судіть самі ви Ганелона. З військом
Моїм він до Іспанії потрапив,
А потім зрадив двадцять тисяч франків,
І з ними полягли Роланд, мій небіж,
И шляхетний Олів'єр, хоробрий лицар.
Продав за гроші він усіх дванадцять перів!"
Тут Ганелон: "Якщо б я зрадник був — мовчав би!
Роланд мене скарбів, грошей позбавив.
Не криюся, бажав йому я смерті!
Але це помста, аж ніяк не зрада!"
А франки кажуть: "Зачекаймо ради!"

273

От перед Карлом Ганелон зрадливий.
Лицем рум'яний, вигляд має бравий,
Якби ще й чесний, лицар був би справний.
Поглянув гордовито він на суддів,
На тридцять родичів — стояли поруч,
А потім скрикнув голосно і чітко:
"Заради Бога, слухайте, барони!
Був я в полках, що вів їх Імператор,
Служив йому завжди я вірно й чесно.
Зненавидів Роланд, за що не знати,
Мене давно, послав на смерть жахливу.

Марсілію мав передати я послання.
Лиш хитрості завдячую спасінням,
Тому я ворогом назвав Роланда прямо,
А також Олів'єра, їхніх друзів.
І Карл, і всі барони те засвідчать.
Це особиста помста, а не зрада!"
А франки кажуть: "Зачекаймо ради!"

274

Побачив Ганелон, що кепські справи,
І тридцять родичів зібрав докупи.
Одного з них всі визнавали мудрим,
Це Пінабел був — з замку, що в Сорансі,
Прославивсь красномовністю своєю,
Ніхто не міг його здолати в спорі.
І Ганелон йому: "Про честь ідеться!
Спасіть мене від смерті і безчестя".
У відповідь: "Не слід боятись суду,
До зашморгу вас не засудять франки.
Нехай король збирає свою раду, —
Всяк наклеп спростувать мечем я ладен!"
Упав до ніг його покірно зрадник.

275

Зійшлись на раду всі баварці й пуатвінці,
Нормандці, сакси та багато німців,
Найбільш було тут франків й алеманів.
До Пінабела більш прихильні всі овернці,
Тому обороняли Ганелона.
"Залишимо, — говорять, — все без зміни,
Припинимо процес, прохаймо Карла,
Щоб виправдав цим разом Ганелона,
І королю служитиме він вірно.
Роланд помер, його не повернути,
Ні злотом, ні добром не воскресити.

Безумство на двобій іти за нього!"
І жодного, хто з цим би не погодивсь,
Окрім Тьєррі, Джефрейтового брата.
Аой!

276

Звертаються до короля барони,
Говорять: "Любий сіре, дуже просим
Вас виправдати графа Ганелона,
Служитиме вам щиро і з любов'ю.
Лишіть йому життя, це справжній лицар.
Роланд загинув, марно тепер мститись,
Даремно кров не треба проливати!"
"Запроданці!" — розгнівавсь Імператор.
Аой!

БОЖИЙ СУД

277

Побачив Карл баронів зраду чорну,
Похнюпив голову з чолом похмурим
І скаржиться на долю нещасливу.
Та раптом перед ним Тьєррі з'явився,
Молодший брат Анжуйського Джефрейта,
На зріст він не малий, не завеликий,
Струнка постава, бистрий, худорлявий,
З очима темними і сам чорнявий.
І каже Карлові він шанобливо:
"Мій любий сіре, не журіться, прошу!
Ви знаєте, служив вам бездоганно,
Як предки! І ненавиджу я зраду.
Роланд, щоб не зробив там Ганелону,
Васал був вірний — і цього достатньо!
А Ганелон — запроданець, всіх зрадив
І знехтував обов'язок, присягу.
Тому на шибениці має вмерти,

А тіло хай собаки пошматують.
За чорну зраду відплатить він має.
Коли це родичам не до вподоби,
Довести ладен правоту мечем я,
І зараз на двобій уже готовий!"
"Слова чудові!" — відгукнулись франки.

278

Прийшов до короля і Пінабел,
Великий і меткий, сміливий, дужий —
Кого він вдарить, той за смертю тужить!
Сказав він королю: "Я знаю, сіре!
Суд зараз. То звеліть, щоб втихли сварки.
Тьєррі обвинувальний вирок виніс!
Не згоден я! Все вирішить двобій наш!"
И віддав правицею він рукавицю.
А Карл сказав: "Заручники потрібні!"
Пішли в заставу родичі — їх тридцять.
Король додав: "Відповісте за нього!"
І за законом взяв усіх під варту.
Аой!

279

Тьєррі збагнув — невдовзі поєдинок!
Віддав він праву рукавицю Карлу,
Той визначив і кількість аманатів.
Чотири наказав ослони ставить,
На них сидітимуть всі свідки бою.
Ретельно до двобою готувались.
Всім керував Одж'єр — вояк бувалий,
А лицарі вже просять коней, зброю.

280

Та перш ніж розпочати поєдинок,
Сповідались обидва паладини,

Одержали прощення, помолились,
Монастирям великий дар лишили,
А потім повернулися до Карла.
До ніг остроги швидко прикріпили
І одягли легкі крицеві лати,
Понадівали шоломи блискучі,
З ефесом золотим мечі разючі.
На лицарях щити чотиридольні,
В правицях гострії списи тримають,
На скакунів баских ураз сідають.
В цю мить сто тисяч франків плачуть гірко
Від жалю до Тьєррі і до Роланда.
Господь лиш знає, як двобій скінчиться...

281

Під Ахеном була велика лука,
Там розпочавсь двобій баронів смілих.
Обидва лицарі відважні, вмілі.
В обох прудкі, до битви звиклі коні.
Повіддя попускають, коней шпорять
И на повну силу б'ють вони списами.
В тріски уже щити порозбивали,
Шматують панцирі, паси порвали,
З'їжджають сідла і на землю впали.
А франки плакати від жалю стали.

282

Звалились долу вояки обидва,
Та блискавично з місця підхопились.
А Пінабел — меткий й нестримний воїн.
Немає коней — герць вже рукопашний,
Схопились за мечі свої барони
І б'ють, і б'ють по шоломах сталевих
Та прагнуть разом їх навпіл розтяти.

Дружини франків стогнуть у тривозі...
"О Боже! — шепче Карл. — Вкажи, хто правий!"

283

Тут мовив Пінабел: "Тьєррі, піддайся!
Себе проголошу твоїм васалом
І володіння всі свої віддам я,
Якщо замириш Ганелона з Карлом.
Тьєррі у відповідь: "І думать годі!
Погоджуся — ганьба мені довічна!
Хай Божий суд владнає нашу справу!"
Аой!

284

Тьєррі продовжив: "Справжній ти рубака!
Високий, сильний, і постава гідна,
І родичі цінують за сміливість.
Так от! Бій припини і замирю я
Тебе із королем. А Ганелона
Нехай присудять до страшної страти,
Такої, щоб довіку не забули!"
Той відповів: "Та не гніви ти Бога!
Честь родову паплюжить не дозволю,
Не народився той, кому б я здався!
Загинуть краще, аніж честь зганьбити!"
І знов посипались мечів удари
По шоломах з чеканкою злотого...
Від них до неба полетіли іскри,
Звиваючися у клуби вогнисті...
Припинить герць лише чиясь загибель!
Аой!

285

Був молодець той Пінабел з Соранса.
Він у шолом ударив провансальський,

Трава від іскр вогненних запалала.
Удар наступний був іще влучніший.
Кінцем меча розсік шолом на лобі,
Сковзнуло лезо впоперек обличчя
(Щока Тьєррі враз залилася кров'ю),
Мечем протяв до живота аж панцир.
Та уберіг Господь Тьєррі від смерті.
Аой!

286

Тьєррі від рани тільки розлютився,
Відчув, як по обличчю кров стікає,
І вдарив Пінабела по шолому.
Його розкраяв до самого носа
І вибив мозок з голови додолу.
Упав на поле Пінабел безсило.
Удар цей вирішив всю долю бою.
Гукають франки: "Божий суд відбувся!
І Ганелон у зашморгу сконає,
А з ним і родичі його загинуть!"
Аой!

287

Отож Тьєррі взяв гору у двобої.
Тоді король наблизився до нього
У супроводі чотирьох баронів:
Тут герцог Найм, сміливий Одж'єр-Данець,
Джефрейт з Анжу, Гільйом із міста Блея.
Обняв звитяжця щиро Імператор
І шубою втер кров йому з обличчя.
Відкинув закривавлену, взяв іншу.
З Тьєррі ж зняли весь обладунок слуги,
Допомогли на мула зручно сісти.
Всі з радістю верталися до міста,

А в Ахені прийшли до місця суду,
Який мав винести свій вирок правий!

ПОКАРАННЯ

288

Король знов кличе герцогів і графів:
"Сеньйори, як з заручниками бути?
Вони прийшли на захист Ганелона,
За Пінабела віддались в заставу".
Гукнули франки: "Всіх їх жде розправа!"
Тивуна кличе Карл свого, Басбрюна:
"Повісь усіх на дереві проклятім!
Я сивою клянуся бородою:
Бодай один втече — життя позбавлю!"
Той відповів: "Та виконаю точно!"
Покликав сотню слуг, вже тягнуть в'язнів...
Всіх тридцятьох повісили як злиднів.
Так зрадник губить сам себе та рідних...
Аой!

289

От повернулися всі судді в місто.
Були тут алемани і баварці,
Бретонці, пуатвінці і нормандці.
З усіх найбільше франки вимагали
Ганебної для Ганелона смерті.
Тож четверню приводять буйних коней
И за руки й ноги в'яжуть Ганелона,
Були ті коні дикі та шалені.
Четвірка слуг їх випустила разом
На луг, де випасалася кобила.
Запроданця там смерть лиха спіткала:
Розтягнуті, розірвані всі жили
І видрані із тіла руки й ноги,
А мураву червона кров зросила...

Так Ганелон сконав, лукавий зрадник,
Своїм щоб віроломством не хвалився.

290

Коли король звершив свою відплату,
Покликав він єпископів французьких,
Прелатів алеманських і баварських:
І каже: "В нас є знатна полонянка.
Покута, молитви переконали —
Вже вірить в Бога і хреститись хоче.
Обряд справляйте, хай знайде спасіння!"
Відповіли: "Хрещені тут потрібні!
Багато при дворі достойних й знатних".
Зібрався натовп близ джерел столиці,
Хрестили в них Іспанії царицю.
Навернуту назвали Юліана —
З доброї волі християнка стала.

291

Звершився суд правдивий. Карл Великий
Угамував нарешті гнів свій грізний,
Вклав Божу віру в серце Брамімонди.
Минає день, і темна ніч надходить...
До сну готується король в покоях,
Та Гавриїл приніс послання Бога:
"Час, Карле! Знов збирай свої дружини!
Мерщій рушай в похід на Бірські землі.
Король Вів'єн чекає допомоги,
Невірні місто Інф взяли в облогу.
На тебе християни уповають!"
Так не бажав Карл знов іти в похід цей...
Сказав: "О Боже, вже життя не миле!"
Ридає гірко, бороду рве сиву...
Тут і кінець настав Турольда джесті.

ПРИМІТКИ

1

...Карл, Великий Імператор... — Карл I (або Великий, 742— 814) — король франків з 768 р., імператор Заходу (або Франкської держави) з 800 р.
...провоював сім років... — насправді похід тривав кілька місяців (778).
...підкорив до моря... — історично неправильно, до моря Карл не дійшов. Це зробив його син Людовік Благочестивий, завоювавши Барселону (801).
...Сарагоса на горі... — географічна помилка, місто розташоване під горою.
...цар Марсілій... — мабуть, ім'я вигадане; учені припускають, що це може бути спотворене ім'я сарагоського царя Мороза, який просив Карла зробити його своїм ленником (809). Аполлін — один з олімпійських грецьких богів (Аполлон), культ якого християни приписували мусульманам.
Магомет — (бл. 570-632) — засновник мусульманства. Середньовічні проповідники вважали це вчення поганським, плутаючи мусульманську релігію з язичницькою. Тому в "П. про Р." сарацини зображені язичниками і поклоняються "трійці" різних богів — Аполліну, Магомету і Тервагану.
Аой! — єдиного тлумачення цього вигуку, що повторюється після 158 тирад, не існує. Найімовірніше — це своєрідний приспів.

2

Франція-красуня — douce France ("солодка", "ніжна", "чудова", "лагідна", "приємна Франція") — традиційний епітет для характеристики Франції в епічних поемах. Під самою Францією автор розуміє або всю імперію, включаючи германські землі, або маленьку область Іль-де-Франс (Париж).
...із маврів наймудріші... — або "сарацинів" — так називали представників арабських племен, які з початку VIII ст. намагалися завоювати Іспанію. Вільними залишилися кілька гірських королівств (Кастильське, Арагонське, Наваррське тощо). Пізніше вони стали осередками "реконкісти" ("відвоювання земель"), яка закінчилася повним визволенням Іспанії в XIII ст. Бланкандрін — вигадане ім'я; герой втілює

сарацинську паралель старому і мудрому герцогу Найму, раднику Карла. Валь-Фонда — сучасне місто Вальонда (північна Іспанія).

3

Ахен... — історична столиця Карла Великого.
...день святого Михаїла... — до XI ст. — 29 вересня, з XII ст. — 16 жовтня.
...залишим аманатів... — тобто заручників.

4

франки — так називали французів, підданих Карла; у "П. про Р." автор не розрізняє французів і франків, хоч історичні франки — це германські племена, підкорені Карлом.

5

Кларін, Естрамаріт... Мальб єн... — вигадані імена маврів. Часом автори створюють для них імена з виразним негативним забарвленням, використовуючи французьке слово таї (зло, лихо) — Мальпрім, Мальзарон тощо.
Баласгет — спотворена назва міста Балагер на сході від Сарагоси. ...пер Евдропін... — слова "пер" у маврів не було, воно виникає в епосі за аналогією до французьких перів; у "П. про Р." це слово означає найвище аристократичне звання, його слід розуміти як "найближчий", "бойовий друг", "рівний васал". У Карла було 12 таких перів, які становили ядро його війська. Це Роланд, Олів'єр, Івон, Іворій, Джерін, Джер'єр, Самсон, Ансеїс, Отон, Енджельєр, Берендж'єр, Джерард де Руссільйон.
Кордови стіни... — очевидно, йдеться не про м. Кордову (понад 500 км від Сарагоси), а про містечко Корт у долині р. Ебро. ...землі ленні... — або "феоди", їх васали отримували за вірну службу від сеньйорів разом із доходами від використання цих земель. Звідси володар феоду — феодал.

6

...тисячу баронів... — такого дворянського титулу в мусульман також не було; у поемі це слово слід розуміти як символ дружби і близькості до монарха; часто заміняє поняття "лицар".

8

Граф Роланд — герой багатьох епічних французьких та італійських поем. У "П. про Р." — небіж Карла. Існує ряд поем про дитинство Р., його подвиги, кохання до Альди. Одна з хронік містить свідчення про участь у Ронсевальській битві маркграфа Бретонської марки Хруодланда, не пов'язаного з Карлом родинними узами. Олів'єр — друг Роланда, вигаданий персонаж. Самсон і Ансеїс — належать до 12 перів Карла, неодноразово згадуються в інших епічних поемах.

Джефрейт д'Анжу — герцог Джефред s Грізгонель, могутній сеньйор з роду Капетингів, королівський прапороносець у Суассонській битві (984)

Джерін з Джерєром — з числа 12 перів, історично не засвідчені. ...грають в кості... в шахи весь поринув... — обидві гри відомі у Франції з початку XI ст.

Вже сива голова, білобородий... — епітети Карла Великого в багатьох поемах. Під час подій "П. про Р." Карлові було лише 36 років. Автор підкреслює мудрість і досвідченість монарха, "по-старюючи" його.

9

...бізанок щирозлотих... — йдеться про золоті візантійські монети — "бізанки" ("бізантинки"), що мали широкий обіг у інших країнах.

10

В тих джерелах... — теплі джерела поблизу Ахена.

12

...Одж'єр... — або Одж'єр-Данець, популярний герой старофранцузького епосу, син данського короля, один з улюблених помічників Карла. Турпін-архієпископ... — архієпископ Реймса (753-754), улюблений герой багатьох епічних поем, зокрема "П. про Р.". Одна з хронік розповідає про запис Турпіном подій Ронсевальської битви. ...Річард з Анрі... — Річард I Старий, або Безстрашний (пом. 996), герцог Нормандії. Про його небожа нічого не відомо. ...Ацелін... граф гасконський... — відомостей про нього не залишилося. Очевидно, щодо дворянського звання припущено історичну помилку — Гасконь тоді була герцогством. Мілон, Тедбальт із Реймса, Джер ер з Джеріном — про них нічого не відомо.

Ганелон — можливо, його прообразом став зрадник Карла Лисого граф Ганіло, якого судили 859 р., але виправдали. Щоправда, слава зрадника так і залишилася за ним до кінця життя.

14

Нобль — сучасне містечко Наполь неподалеку від Сарагоси. Коммібль — назва вигаданого міста.
Вальтерна — капуцинський замок у 100 км від Сарагоси. Піно, ічідела, Себілья... — містечка на шляху до Сарагоси (суч. Пенья, Тудела, Севіль). Базан, Базилій — можливо, герої якихось сказань. Випадки страти послів неодноразово траплялися в часи Хрестових походів. Альтілья — очевидно, назва походить від ісп. altilla — пагорб.

16

Найм — легендарний баварський герцог, мудрий радник Карла; вигадана особа.

20

...вітчим мій... — Роланд сам називає себе пасербом Ганелона. За однією версією Роланд був сином Берти, сестри Карла і Міло-на; вдруге Берта вийшла заміж за Ганелона. За іншою — сином Карла, який мав зв'язок з сестрою Гіслою, пізніше вона вийшла заміж за Ганелона.

23

...Болдуїн... — відповідно до хроніки XIII ст. синами Берти і Мілона були Роланд і Болдуїн, але про останнього говорили, що він син Ганелона.

27

...меч Морглейс... — в епічних поемах особливо важливі для лицаря речі мають особисті імена. Меч Роланда називається Дюрандаль, Карла — Джойоз, Баліганта — Прецьйоз. Пінабел — соратник Ганелона, який у кінці намагається врятувати свого сеньйора і б'ється з Тьєррі.

28

...захопив Калабрію і Пулью... — історично недостовірно, Апулії та Калабрії Карл ніколи не завойовував, це були незалежні прикордонні землі.
до Англії доплив... — також історично хибно, Карл у Англії не був.

29

Під Каркассоном взяв... — місто-фортеця на півдні Франції, відоме ще з часів римського володарювання, проте ніким підкорене не було.
...тримав він яблуко... — символ королівської влади, держави, на якому часом зображувалася корона підвладної країни.

31

... олександрійським шовком... — на той час Александрія (Єгипетська) конкурувала своїми шовками і парчею з подібними виробами Персії та Індії.

35

Халіф сказав... — незнання авторами мусульманських законів, зокрема статусу халіфа в арабській державі, де він був першим серед мусульман, призвело до того, що в "П. про Р." він постає як другорядна особа.

40

...йому давно за двісті... — подібне перебільшення віку Карла в устах Марсілія надає імператору особливої ваги. Взагалі гіперболи властиві епічним поемам.

44

...до Сізерського проходу... (або Сізерської брами) — ущелина в Північних Піренеях з боку Франції.

46

...на святині він меча Морглейса... — за Середньовіччя був поширений звичай вкладати в держак меча якісь святі речі, що ніби оберігали

володаря від лиха. Про них Роланд докладно розповідає в епізоді прощання з власним мечем (тир. 171, 172).

47

...Тервагана... — за уявленням авторів "П. про Р.", Терваган разом з Аполліном і Магометом складає святу трійцю мусульман.

48

...мангонів... — грошова одиниця маврів.
...поцілунки в щоки, в губи... — за часів раннього феодалізму це був один із постійних і обов'язкових звичаїв, що підкреслював покірність васала своєму господареві й супроводжувався ще й потиском руки. Тут, можливо, щоб показати недосконалість цього звичаю у маврів, ручкання не згадується.

49

...покінчить з маркізом... — тобто Роландом; тут єдиний раз у "П. про Р." згадується справжній історичний титул Роланда — він був маркграфом (у VIII ст . — посада, а з XI ст. — титул, пов'язаний з володінням певним феодом — маркізатом).

53

Неподалік від Гальни... — місцезнаходження цього міста не встановлено.

56

...бачить уві сні він... — тут і в наступній тираді (а також у тирадах 185, 186) автор використав поширений в епосі прийом — у сновидіннях героя пророкуються майбутні драматичні події. ...уламки полетіли в небо... — можливе тлумачення: душі вбитих франків підносяться до неба, очевидно, до Раю.

57

...після цього сну він бачить інший... — друге сновидіння слід тлумачити, мабуть, так: на Карла чекають бурхливі події;

ведмідь — Марсілій; поранена ним правиця Карла — Роланд;
барс —Балігант; хірт — Роланд; вухо ведмедя — правиця Марсілія.

60

...упустив свій жезл... — протиріччя в поемі, викликане, очевидно, неуважністю переписувача, бо Ганелон упустив не жезл, а рукавицю.

64

Господар мій... — слова Готьє означають, що він був ленником (васалом) Роланда.

66

Велика Земля — так тоді називалися володіння Франції.

68

...герцоги і графи, віконти... — це аристократичні титули в європейських державах; автори поеми, явно не знаючи мусульманської суспільної ієрархії, просто перенесли європейські титули в мусульманську табель про ранги.
...ідол Магомета... — навіть під час Хрестових походів християни сприймали мусульман як ідолопоклонників, хоч насправді араби не визнавали антропоморфних зображень.

69

Аспрійська ущелина — гірський прохід у Піренеях. Дюрстан — точне розташування не встановлено.

70

Фальзарон — ім'я утворене від слова фр. fals — брехливий, підступний.

71

Берберів цар... — бербери — одне з північноафриканських племен, з яким неодноразово билися французькі війська. Ронсеваль — містечко в Наваррській долині, з'єднаній з Францією т. зв. Роландовою брамою.

73

Моріана — містечко у верхній течії р. Ебро на шляху до церкви Якова Компостельського, з яким пов'язано багато легенд.

74

Торджис — сарацинський дворянин, але ім'я — нормандське. Тортелоза — сучасне місто Тортоса в долині нижньої течії р. Ебро. У 811 р. Тортелоза після довгої облоги була захоплена Людовіком Благочестивим, сином Карла Великого.

75

Ескреміт — історично не засвідчена особа.

76

Есторгант, Естрамаріт — також не засвідчені історичними джерелами особи.

77

...сибільський Маргаріт — ім'я утворено від слова "ренегат" (renegat, "віровідступник"); Сибілія — очевидно, іспанське місто Севілья.
Сен-Деніз — суч. Сен-Дені, містечко в північній околиці Парижа, де знаходиться усипальниця французьких королів.

78

Шернубль із Нуар-Валю — цей персонаж історично не зафіксований, Нуар-Валь ("Чорний Яр") — область поблизу Сарагоси. Не сяє сонце там, хліб не зростає... — тут і далі наслідування Біблії (пісня Давида, 2 кн. Самуїла, р. I).
...здобуду Дюрандаль... — після двобою переможець забирав меч переможеного.

84

Оліфант — єдиний у війську Карла ріг із слонової кістки, подарований

монархом Роландові (від фр. elefant — слон), що уславився могутнім звуком, чутним аж "за 30 льє" (120 км).

89

Блажений мученик той, хто загине... — церква обіцяла всіх, хто загинув за Христову віру, оголосити мучениками.

91

Вельянтіф — кінь Роланда, імовірно, ім'я утворено від фр. veiller — пильнувати.

92

"Монжуа!" — бойовий клич французів, уперше засвідчений у 1119 р.; можливо, походить від фр. Mont-joie — "Гора радощів" тобто гора, яку вітали пілігрими, наближаючися до святих місць.

94

Дафан і Авірон — так звали бунтарів, які, за біблейською легендою, не послухали Мойсея і були поглинуті землею. Тут їхніми іменами названі землі.

98

...вразив альмасура... — від араб, "аль-масур" — переможець.

106

...і сімсот іще невірних... — звичайна для поеми числова гіпербола. Альтеклер — "високосвітлий", меч Олів'еєа, подарований добрим євреєм Іоахімом для двобою з Роландом. Поєдинок закінчився внічию (за поемою "Джирард Віанський"), і врешті суперники потоваришували.

108

Бордела — стародавня назва м. Бордо (Франція).
...сам Юпітер допоміг... — в епоху Середньовіччя силам зла і пекла давали імена античних богів.

110

церква Сен-Мішель — церква Михайла-Спасителя на Водах була збудована в XIII ст. на морській скелі поблизу м. Авранш, досі є місцем паломництва.
Віссант, Безансон — міста Франції.

111

"Діяння славних франків" — одна з хронік, на які автори поеми (очевидно, для надання їй більш "наукового" вигляду) неодноразово посилаються (тиради 155, 229, 271).

113

Абім — вигаданий персонаж, ім'я якого перекладається як "пекло", "вир".

114

Галафр — місто в Малій Азії, можливо, звідси ім'я його володаря.
Валь-Метас — історично не зафіксована назва.

117

...сімох він вибив арабітів... — арабіти складали найкращу частину добірної кінноти мусульман.

118

Єрусалим здобув обманом... — можливо, цей епізод пов'язаний з історичним фактом: у 1012 р. халіф Хаким захопив Єрусалим, пограбував і зруйнував Соломонів храм, виколов очі патріархові Єремії.

120

Сотпердют — кличка коня перекладається з французької як "схиблений стрибок".

122

Каппадокійського царя — Каппадокія — тогочасна область у Малій Азії.
Вівер, Валер'я — французькі містечка на р. Роні.

130

Альда — наречена Роланда, сестра Олів'єра. Деякі епічні поеми докладно розповідали про кохання Роланда та Альди.

134

Він Нобль здобув... — див. прим, до тиради 14. У низці поем сказано про здобуття Нобля, одна з них згадує сварку Карла і Роланда, пов'язану з цим містом.

139

І борода весь панцир закриває... — випущена на лати борода означала грізний виклик ворогу.

142

Володаря міст Бальни та Діжона... — обидва міста (Бальна — суч. Бон) знаходилися на території Бургундії, історичної області східної Франції.

143

Гармалья, Альферна, Карфаген — області та держави в Північній Африці.

150

І граф Роланд ридає... — мужні епічні герої часто плачуть, непритомніють, що не суперечило уявленню про їхню відвагу. Плачуть Карл, Марсілій, Роланд, Балігант. Ці зовнішні вияви переживань мали свідчити про силу і щирість почуттів.

152

Маельгуд — географічна назва, не відома вченим.
Дроон — ім'я історично не зафіксоване.

155

...святий Егідій... — барон Егідій жив на межі VII — VIII ст., йому приписується авторство кількох хронік.

165

арпан — старовинна міра площі (30-50 соток). Тут — кілька метрів.

172

...меч віддати капітану... — мається на увазі "державний капітан", так називали вищих феодалів (герцогів, маркграфів, графів), які самі роздавали ділянки землі — феоди. Наступний перелік Роландом завойованих ним земель містить багато неточностей. Це можна гіпотетично пояснити тим, що автор поеми спирався не на мало відомі на той час історичні факти, а на чутки і легенди.
Мен, Пуату, Анжу, Прованс, Аквітанія, Баварія, Фландрія — всі ці території дістав Карл у спадщину. Саксонія, Ломбардія — завойовані Карлом (відповідно 804 і 771). Бретань Карл так і не завоював, хоч і взяв заручників. Нормандія як незалежна держава ніколи не існувала. Романья — область Італії, була передана Карлом Папі Римському. Шотландія, Ірландія, Уельс, Англія, Константинополь, Болгарія, Польща — ніколи під владою Карла не були. Досі не з'ясовано, яку народність автор позначає словом "поляки". Деякі вчені вважають, що це поляни, які мешкали на території сучасної Київської області.

174

...до Неба рукавицю простягає... — за доби Середньовіччя цей жест означав визнання себе васалом або виклик на двобій. Тут Роланд таким чином оголошує себе васалом Бога.

179

...затримав біг світила... — тут використаний біблійний сюжет про чудо, явлене Богом Ісусу Навіну — сонце зупинилося до кінця битви (кн. Іс. Навіна, гл. 10, 12-13).

180

Валь-Тенебра... — у перекладі "Темний Яр", "Темний Діл", географічне розташування лишається невідомим.

183

Джойоз — від фр. joyeux — "радісний", меч Карла, з яким пов'язано багато легенд.

185

Очевидно, це перше сновидіння сповіщає про майбутню тяжку війну з африканським військом Баліганта. Останній епізод — бій Карла з левом, — можливо, пророчить бій Карла з Балігантом.

186

Друге сновидіння має прозоріший зміст. Ведмідь на ланцюгу — Ганелон, 30 інших ведмедів з Арденнського лісу — 30 родичів Ганелона, які стали на його захист; хорт — лицар Тьєррі, який викликає на двобій "найстрашнішого звіра" — Пінабела.

189

До вавилонського еміра... — йдеться не про стародавній Вавилон, державу, що існувала в Месопотамії до VI ст. до н. є., а про "Новий Вавилон" — так за доби Середньовіччя називали Каїр. Старіший за Вергілія й Гомера... — хронологічна гіпербола, оскільки Гомер жив у кінці IX-VIII ст. до н. є., Вергілій — у I ст. до. н. є.
Александрія — місто в Єгипті, засноване Александром Македонським у 332 р. до н. є., столиця країни за часів правління Птоломідів. У VIII ст. завойована арабськими племенами.

190

Карбункулів... — у той час вірили, що дорогоцінні камені випромінюють світло.

191

Марбріз, Марбруз — вигадані міста.

193

Кларіфан і Клар'єн — вигадані імена.

208

В Ааоні буду... — сучасне французьке м. Лан, одна з резиденцій Карла. У IX — X ст. було столицею держави франків.

209

Каліферна — можливо, місцевість у Сирії.

215

Мальпалін з Нарбонни — персонаж невідомий. Нарбонна — мабуть, містечко Арбона (поблизу Біаррица) на березі Атлантичного океану.
Петро із Рима — Карл звертається до апостола Петра, який, за уявленнями католиків, був намісником Бога і покровителем Рима.

216

Ансельм із Майянса — не відомий історикам персонаж.

217

Рабель і Гвінеман — не відомі в історії персонажі.

218

...баварці мужні... — тут історична невідповідність: баварці, як і алемани, фризи, фламанці й лотарингці (у наступних тирадах) не входили до складу військ французького короля. Це сталося пізніше, після коронації Карла I імператором Заходу (величезної Франкської держави) у 800 р.

219

Герман із Трації... — і герой, і місто не встановлені.

224

...сміливців бургундських... — лицарів з Бургундії (стара назва Бургоні — області у центральній Франції).
...арюнський герцог... — історична помилка, Аргона не була герцогством.

225

Зі знаками... — тоді емблем ще не існувало, лицарів розпізнавали "по значках" — тобто по малюнках і фарбах на щитах. ... тримає орифламу... — від фр. "золоте полум'я", головний державний прапор війська, очевидно, був червоного кольору з малюнком. На першій орифламі (IX ст.) Карл на малюнку одержував зелений прапор Рима від апостола Петра.

226

...врятував...Іону...; ...зберіг Ніневії царя...; ...врятував від муки Даниїла...; Трьох хлопчиків зберіг... — джерелом усіх цих легендарних сюжетів є Біблія (Кн. пророка Іони, глави 2,3; Кн. пророка Даниїла, глави 6, 3).

228

Прецьйоз — від фр. pre.de.ux — "цінний", "коштовний", меч Баліганта; називався так через те, що його держак був оздоблений коштовним камінням.

229

...в джестах пишуть... — автор спирається на різні джести, а не тільки на згадану вище джесту "Діяння славних франків".

230

За інших не даю і рукавиці! — тобто інші нічого не варті.

231

Торлей, Дапаморт — невідомі персонажі.
лютичі — слов'янське плем'я, що мешкало на території сучасної Померанії (головне місто Щецин); християнізоване після тривалої боротьби лише у XII ст.
Черіант, Валь-Маркіз — географічне розташування не відоме.

232

У цій тираді наведені назви багатьох народів і племен різних континентів. Багато з них історично зафіксовані, але значна частина до цього часу не

ідентифікована, якщо взагалі не вигадана. Бутентрот — назва небезпечної ущелини в Малій Азії. Пізніше цю назву почали плутати з Бутінтро (область північно-західної Греції — Епір), де, за переказами, пройшло дитинство Іуди. мілцни — можливо, мілцени, слов'янські племена, що проживали у верхів'ях р. Ельби.
блоси — можливо, інша назва — волохи і навіть руси. брюни — сакси. славонці — слов'яни. серби — сербські племена.
сорби — серби — лужичани, з якими Карл воював у 789 р., тоді ще були поганцями.
вірмени — неодноразово вступали в союз з мусульманами, тому автори джест і їх самих уважали мусульманами, хоча ті були християнами.
маври чорні — тобто негри.
Єрихон — палестинське місто, захоплене арабами. гроси — імовірно, грузини. Баліда — очевидно, сирійське місто Баліс.

233

...огидних хананеїв... — семітичне плем'я з Малої Азії, ненависне християнам; їхня назва стала в лицарів навіть лайкою. Валь-Фюїт — географічне розташування не відоме. печеніги — часто були на службі у візантійських імператорів, тому стали відомими під час Хрестових походів. сольтри — про це плем'я історики нічого не знають. авари — плем'я, розбите і майже знищене сином Карла Піпіном.
угличі — слов'янське плем'я, що селилося в нижній течії Дністра і Прута, пізніше асимілювалося з тюрками.
ормалеї — балтійське плем'я (його ще називали жмудь).
плем'я Самуїла — можливо, болгари, названі так за ім'ям свого царя Самуїла.
прусси — мабуть, балтійські племена, що проживали на території Пруссії. словенці — слов'яни.
...з Пустелі окціанці — можливо, маються на увазі тюркські племена з басейну р. Аму-Дар'ї.

234

У цій тираді найбільше вигаданих імен та назв.
...велетні Мальпрузи... — невідома країна.

гуни — плем'я було знищене ще аварами на початку VI ст., але назва виявилася живучою і пізніше гунами називали самих аварів, а потім мадярів.
мадяри — угорці; християни, хоч автори джест через ненависть до лицарів-грабіжників відносили їх до мусульман.
Балдіза-Лонга, Валь-Піноза, Жуа, Мароза — не відомі в історії назви.
астримонтійці — історичне плем'я з Малої Азії.
леї — можливо, фіни чи поляки (ляхи).
Аргуйль — м. Арголь у Малій Азії.
Кларбони — історичне місцезнаходження не з'ясоване.

237

...Амбор із Оліферни... — ім'я Амбора вигадане, Оліферна — невідома місцевість.

238

Канабей — вигаданий персонаж.
Флоридея, Валь-Севре — географічні назви, місцезнаходження не встановлено.

252

Баскль — можливо, країна басків, які також протистояли військам франків.

254

енфри — про цю народність історичних свідчень немає.

267

...олтар святого Северина... — йдеться про базиліку св. Севери— на, один із найдавніших храмів Франції.
...переплив Джиронду — Жиронда — річка, утворена злиттям Гаронни й Дордони.
...супроводжав до Блея... — м. Блей у нижній течії Жиронди.
...храмі Сен-Ромена... — стародавній храм у м. Блей.

268

Луї, Людовік — Людовік I Благочестивий, син Карла, король Франції, імператор Заходу (814-840). У 801 р. підкорив Барселону, сприяв розширенню французьких володінь в Іспанії.

269

...велику шану Альді... — у монастирі св. Фарона (поблизу містечка Мо) був установлений пам'ятник Альді, що існував до XV ст.

271

Король... покликав суддів... — відповідно до феодального права король не міг самостійно судити васала, той підлягав "суду рівних", які скликалися з різних кінців держави. Король не входив до складу суддів, міг бути лише обвинувачем, а остаточний вирок виносили його васали.
...святого день Сільвестра... — 31 грудня.

274

Соранс — можливо, Соранс у Піренеях.

278

"Заручники потрібні!" — у подібних двобоях ("Божого суду") обов'язковою умовою було взяття під варту заручників обох учасників поєдинку. В разі поразки одного з бійців могли бути покарані й усі його заручники, але це залежало від рішення суду.

284

Честь родову паплюжить не дозволю... — тут ідеться про традиційний захист феодалами інтересів родичів (і цілого роду) від сваволі монарха.

288

...на дереві проклятім... — тобто на осиці; за біблійною легендою, на ній повісився Іуда, з тих пір дерево вважалося проклятим самим Богом.

289

Є дві версії оповіді про страту Ганелона. Згідно з однією жеребців з прив'язаним до них зрадником слуги женуть "туди, де в полі джерело дзюрчало". За другою — туди, де "в полі випасалася кобила". В російсько-українських перекладах друга версія досі не наводилася.

291

Бірські землі, Інф, Вів'єн... — ці географічні назви та ім'я короля досі не ідентифіковані.

Тут і кінець настав Турольда джесті... — загадкова фраза, яку тлумачать по-різному. Вкритим таємницею лишається також особистість самого Турольда. Це ім'я неодноразово згадується у різних хроніках. Можливо, один з Турольдів був причетний до "Пісні про Роланда". Але ким він був? Автором? Переписувачем? Простим писарчуком? Відповіді нема і навряд чи буде!